

DİJİTAL ÇAĞDA MEDYA, DİN VE DİNDARLIK: DERLEME

MEDIA, RELIGION AND RELIGIOSITY IN THE DIGITAL AGE: COMPILATION

GÜLREYHAN ŞUTANRIKULU

DR. ÖĞR. ÜYESİ, BATMAN ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

SOSYOLOJİ BÖLÜMÜ

ASST. PROF. DR., BATMAN UNIVERSITY FACULTY OF SCIENCE AND LITERATURE

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

BATMAN, TÜRKİYE

gulreyhan.sutanrikulu@batman.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0002-1885-1132>

<http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1518606>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

18 Temmuz / July 2024

Kabul Tarihi / Accepted

23 Aralık / December 2024

Yayın Tarihi / Published

Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season

Aralık / December

Atıf / Cite as

Şutanrikulu, Gülreyhan, "Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık: Derleme [Media, Religion and Religiosity in the Digital Age: Compiation]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 11/2 (Aralık/December 2024): 979-1017.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

DİJİTAL ÇAĞDA MEDYA, DİN VE DİNDARLIK: DERLEME

Öz

Dijital çağın hızla ilerleyen teknolojileri ve yayılan internet kullanımı, toplumun birçok yönünde olduğu gibi din ve inanç algısını da önemli ölçüde etkilemiştir. Geleneksel dini uygulamalar ve inanç sistemleri, dijital medya kanalları sayesinde yeni bir boyut elde etmiş, inançların ifadesi ve yayılması daha önce hiç görülmemiş bir şekilde değişime uğramıştır. Bu çalışma, dijital medyanın din üzerindeki etkilerini, dindarlığın tanımı ve uygulamalarındaki değişimleri ve bu yeni ortamda gelişen dini topluluklar ile pratikleri sosyolojik bir bakış açısıyla incelemeyi hedeflemektedir. Dijital medya, dinin hem bireysel hem de toplumsal yönlerini etkileme kapasitesine sahiptir. İnsanlar, çevrimiçi platformlardan dini bilgilere daha çabuk ulaşabilir, farklı bakış açılarını karşılaştırabilir ve inançlarını geniş bir kitleyle paylaşabilir. Bu durum, dini otoritelerin ve kuruluşların işlevlerini, dini bilgiyi yönetme ve dağıtma yöntemlerini yeniden şekillendirmelerini zorunlu kılmıştır. Geleneksel dini kuruluşlar, takipçilerine ulaşmak ve etkileşim sağlamak amacıyla interneti ve sosyal medyayı kullanırken, yeni nesil dini hareketler ve kişisel dini yorumlar da bu platformlar aracılığıyla geniş kitlelere ulaşma fırsatı yakalamıştır. Dijital dönemle birlikte dindarlık, coğrafi sınırlamalar ve kültürel engelleri aşarak evrensel bir olgu haline dönüşmüştür. Sanal ibadetler, dijital dini topluluklar ve sosyal medya üzerinden yapılan dini paylaşımlar, modern din anlayışının çeşitliliğini ve esnekliğini sergilemektedir. Ancak dijitalleşmenin meydana getirdiği bu değişim, dini otoritenin sorgulanması ve bireysel inancın ön plana çıkması gibi yeni tartışmaları da doğurmuştur.

“Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık” konusu” çok geniş, pek çok alt başlıklı ve dinamik bir konu olmaktadır. Bu konuda yüksek sayıda çalışma yapılmış olmasına rağmen, dijitalleşmenin ve medyanın hızlı değişimi güncel çalışmalar yapılmasını gerekli kullmaktadır. Konuların derinliği nedeniyle mevcut yayınların sınırlı alt konularla ilgili olması da daha çok alt başlıklı bir çalışmaya yol vermektedir. Bu çalışmada da “Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık” konusu çeşitli alt başlıklar altında ele alınmıştır. Bu amaçla anahtar kelimeler kullanılarak “Google Akademik” tabanlı makale taraması yapılmıştır. Bulunan 100 makale konu ve içeriklerine göre şu alt konulara ayrıştırılmıştır:

1) Dijital Devrim Öncesi ve Dijital Devrim, 2) İnternet, Sosyal Medya, 3) Dijitalleşme, Modernite ve Din, 4) Dijitalleşmenin Topluma Etkileri, 5) Dijital İletişim ve Dijital Din, 6) Dijitalleşme ve Dini Pratikler, 7) Dijital dönüşüm ve dini değerler, 8) Mobil Uygulamalar, Gençlik ve Hacılar, 9) Pandemi Döneminin de Din, 11) Sosyal Medya Kullanımının Olumlu ve Olumsuz Yanları.

Taranan kaynakların incelenmesinden elde edilen sonuçlar şunlardır: 1) İnternet ve medya kullanıcıları üzerinde büyük etkiye sahiptir. Zaman ve mekân sınırlamalarının olmaması, bağlantıların dağılmış bir şekilde saklanması, kurumlar, kuruluşlar, gruplar ve bireyler tarafından din anlayışlarını ve kayıtlarını özgürce ve sınırsızca paylaşılacakları imkânı sağlamaktadır. (2) İnternet ve medya dini toplulukları oluşturarak ve yaygınlaştırarak dini pratikleri güçlendirir. Kullanıcıya paylaşılan içerik üzerinde hâkim olma özgürlüğünü sağlar. **Dini toplulukların bağlarını pekiştirici rol oynar.** Böylece dini dönüştürücü işlev görür. (3) Dini mesajları başka insanlara, dini örgütlerin üyelerine ve üye olmayanlara ulaştırma açısından internet ve medya çok büyük bir imkân sağlar. (4) İnternet ve medya, adanma, zevkten uzaklaşma, çekilme, birlik ve cemaat gibi deneyim biçimleri için yeni seçenekler dini veya manevi açıdan sunar. (5) İnternet ve medya, sanal-maneviyat veya dini pratik imkânı sağlar. (6) **İnternet ve dini medya, dini içerikli ürün, program ve hizmetlerin serbestçe dolaştığı bir ortam olmakta ve bu yolla ortak dini kültür oluşturmaktadır.** (7) Medya ve İnternet çocukları din çerçevesinde tutarak diğer zararlı etkenlere karşı korur. (8) İnternet hac organizasyonlarında ve hacılar arası iletişimlerde etkin rol oynar.

Sonuç olarak, dijital dönem, din ve dindarlık konusundaki sosyolojik çalışmalarda yeni sorular ve araştırma alanları ortaya çıkarmıştır. Medyanın din üzerindeki etkileri, geleneksel inançların modern yorumları ve dijital platformların dinle olan ilişkisi, günümüz sosyolojisi tarafından titizlikle incelenen meseleler arasındadır. Bu dönüşüm sürecinin bireylerin dini kimlikleri ve toplumun genel dini yapısı üzerindeki etkileri, gelecekte araştırılmaya değer önemli bir alan olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, İnternet, Dini Medya, Dini Dönüşüm, Dini Pratikler ve Değerler.

MEDIA, RELIGION AND RELIGIOSITY IN THE DIGITAL AGE: COMPILATION

Abstract

The rapidly advancing technologies of the digital age and the widespread use of the internet have significantly affected the perception of religion and belief, as in many aspects of society. Traditional religious practices and belief systems have gained a new dimension thanks to digital media channels, and the expression and dissemination of beliefs have changed in a way never seen before. This study aims to examine the effects of digital media on religion, changes in the definition and practices of religiosity, and the religious communities and practices developing in this new environment from a sociological perspective. Digital media has the capacity to influence both individual and social aspects of religion. People can access religious information more quickly through online platforms, compare different perspectives, and share their beliefs with a wide audience. This situation has necessitated religious authorities and organizations to reshape their functions and the methods of managing and distributing religious knowledge. While traditional religious organizations use the internet and social media to reach and interact with their followers, new generation religious movements and personal religious interpretations have also had the opportunity to reach large audiences through these platforms. With the digital era, religiosity has become a universal phenomenon, overcoming geographical limitations and cultural barriers. Virtual prayers, digital religious communities and religious sharing on social media demonstrate the diversity and flexibility of the modern understanding of religion. However, this change brought about by digitalization has also given rise to new discussions such as questioning religious authority and bringing individual belief to the fore.

The subject of "Media, Religion and Piety in the Digital Age" is a very broad and dynamic subject with many subheadings. Although many studies have been done on this subject, the rapid change of digitalization and media necessitates current studies. Due to the depth of the topics, existing publications are related to limited subheadings, giving way to a study containing more subheadings. In this study, the subject of "Media, Religion and Piety in the Digital Age" is discussed under various subheadings. For this purpose, "Google Akademik" based article scanning was conducted using keywords. The 100 articles found are divided into the following sub-topics according to their subject and content: 1) Pre-Digital Revolution and Digital Revolution, 2) Internet, Social Media, 3) Digitalization, Modernity and Religion, 4) Effects of Digitalization on Society, 6) Digital Communication and Digital Religion, 7) Digitalization and Religious Practices, 8) Digital transformation and religion values, 9) Mobile Applications, Youth and Pilgrims, 10) Religion in the Pandemic Period, 11) Positive and Negative Aspects of Social Media Use.

The conclusions obtained from the examination of the scanned sources are as follows: (1) The internet and media have a great impact on its users. It provides the opportunity for institutions, organizations, groups and individuals to share their religious understanding and practices freely and relatively unlimitedly in an environ-

ment that has no time or space limitations and has a participatory feature. (2) The Internet and the media strengthen religious practices by creating and disseminating religious communities. It provides the user with the freedom to dominate the shared content. It plays a role in reinforcing the bonds of religious communities. Thus, it functions as a religious transformer (3) The internet and the media provide a great opportunity to convey religious messages to other people, members of religious organizations and non-members. (4) the internet and the media provide new possibilities for forms of experience such as religious or spiritual devotion, abstinence, withdrawal, unity and community. (5) The Internet and media provide the opportunity for virtual-spirituality or religious practice. (6) The Internet and religious media are an environment where products, programs and services with religious content circulate freely, thus creating a common religious culture. (7) The media and the Internet protect children against other harmful factors by keeping them in the religious sphere. (8) The Internet plays an active role in pilgrimage organizations and communications between pilgrims.

As a result, the digital era has raised new questions and research areas in sociological studies on religion and religiosity. The effects of the media on religion, modern interpretations of traditional beliefs, and the relationship of digital platforms with religion are among the issues meticulously examined by today's sociology. The effects of this transformation process on the religious identities of individuals and the general religious structure of the society stand out as an important area worth researching in the future.

Keywords: Sociology of Religion, Internet, Religious Media, Religious Conversion, Religious Practices and Values.

Giriş

Sosyal medya en basit ifadeyle internet kullanıcılarının online (Çevrimiçi) olarak birbirleriyle iletişim kurmalarını sağlayan, kendi içeriğini üretebilen, içerik paylaşımı ve kişisel yorumların yapılabildiği sosyal ağ platformu olarak tanımlanabilir.¹ En çok kullanılan sosyal medya örnekleri olarak Facebook, Instagram, Youtube, Messenger, WhatsAap, TikTok, Twitter, Telegram, Reddit, WeChat, Linkedin, Pinterest ve Quarra sayılabilir. Televizyon programlarının cep telefonlarında ve bilgisayarlarda yayınlanması da sosyal medya ile güdülen amaca hizmet eder.

Modern dünya teknoloji olmadan düşünülemez ve sosyal süreçlerin gelişimini tetikleyen ana faktör teknolojidir². Teknoloji alanında ortaya çıkan değişiklikler son yıllarda sosyal hayatın neredeyse bütününe kapsamaktadır³. Bu dijitalleşme süreci insanların sadece yaşam tarzlarını ve sosyo-ekonomik alanlarını değil, aynı zamanda manevi ve özellikle de din kültürü alanını da

¹ Kırtiş K. A.- Karahan F. "To Be Or Not To Be İn Social Media Arena As The Most Cost-Efficient Marketing Strategy After The Global Recession." *Procedia Social and Behavioral Sciences* (24, 260-268., 2011).

² Morrisson Mark. - Barron, Rosie. Bregović Monika. "Modernism, Science, and Technology." *Pulse: a History, Sociology & Philosophy of Science Journal* Issue 5 (2017/18), pp. 89-92., 2017).

³ Ridgway M. "Modernism, Science, and Technology" (Textual Practice Volume 32, 2018- Issue 10 Pages 1778-1781 Published online: 29 Nov 2018, ts.).

kapsamakta ve bu alanı daha fazla açıklık ve erişilebilirliğe dönüştürmektedir⁴. Bu süreçte ortaya çıkan dijital ağ, yeni çevrimiçi dini grupların oluşmasına yol açmıştır⁵. Böylece geleneksel dini biçimler teknolojinin etkisi altında önemli ölçüde değişime uğramaktadır⁶.

Modern teknoloji kültürünün toplumun dini yaşamında şekillendirdiği bu dijital manzarada: dijital ağın dini kurumlarla nasıl etkileşime girdiğine, yeni tür dini uygulamaların nasıl oluştuğuna ve geliştiğine, dini bilincin nasıl etkilendiğine ve dini kurum ve uygulamaların geçiş süreçlerinin hangi yönde değiştiğine dair çalışmalar büyük önem kazanıyor⁷. Bu öneme istinaden literatürde daha pek çok kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklar genelde alt bir konu üzerinde oldukça derinleşiyor. Ne var ki “Dijital Çağda Medya, Din ve Dindarlık” çok geniş kapsamlı ve alt başlıklı, oldukça dinamik ve güncelleme gerektiren bir konudur. Bu nedenle daha geniş alt başlık sınıflarını içeren yeni bir derleme bir çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Çalışmamızın konusu, çeşitli alt başlıklar şeklinde ele alınarak, Dijital Çağda Medya’nın Din ve Dindarlık üzerine etkileri ortaya konulmuştur.

Materyal ve Yöntem

Çalışmada anahtar kelimeler kullanılarak Google temelli bir literatür taraması yapılmıştır. Bu yol ile Dergi Park kapsamındaki makaleler ve uluslararası makaleler toplanmıştır. Bu makalelerin incelenmesinden aşağıdaki konu başlıkları ortaya çıkmıştır:

- Dijital Devrim Öncesi ve Dijital Devrim
- İnternet, Sosyal Media, Dijitalleşme, Modernite ve Din
- Dijitalleşmenin topluma etkileri
- Dijital İletişim ve Dijital Din
- Dijitalleşme ve Dini Pratikler
- Dijital dönüşüm ve dini değerler
- Mobil Uygulamalar, Gençlik ve Hacılar
- Pandemi Döneminde Din
- Sosyal Medya Kullanımının Olumlu ve olumsuz yanları
- Bu konu başlıklarının tümü sosyal meydanının internet kullanımı ile

⁴ Bingaman Kirk A. “Religion in the Digital Age: An Irreversible Process Religions”, 2023.

⁵ De Sousa M.T.- Tudor M.A.- Evolvi G, “Media, Religion and Religiosity In the Digital Age.” (Tropos. Comunicação, Sociedade e Cultura, 2021, 10 (1), 2021).

⁶ Иванов Андрей Валерьевич. “Цифровая религия.” (Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика, 2018, 18.4: 377-381., 2018).

⁷ Cheong, P.H., “). Religion and the Internet”: (Understanding Digital Religion, Social Media and Culture. In G. Laderman - L. Leon (Eds). Religion and American Cultures. An Encyclopedia of Traditions, Diversity and Popular Expressions (pp. 1215-1236). Santa Barbara, California: ABC-CLIO., 2014).

ilgilidir. Yani internet ve sosyal medya bütün alt konuları birbirine bağlıyor. Bu nedenle konular birbirleriyle sıkı sıkıya bağlantılı olmaktadır. Hatta bazen alt konular birbirinin alt başlığı gibi oluyor. Böyle de olsa araştırmamızı bu şekilde sunmak, daha ayrıntılı bilgi toplamak için gereklidir ve kitap haline dönüştürülmüş bazı ciddi yayınlara da tutarlıdır⁸. Bu sunum konunun anlaşılmasına daha derin bir katkıda bulunacaktır.

1. DİJİTAL DEVRİM ÖNCESİ VE DİJİTAL DEVRİM

1900'lü yılların ortalarına kadar kişilere ve topluma yönelik dini faaliyetler, dini kitapveverlerinde, camilerde ve tezgahlarda satılan din kitap ve mecmuları aracılığı ile olurdu ve halen de oluyor. Bir de devlet radyolarında dini programlar vardı. 1970'li yıllardan itibaren önce TRT sonra da özel televizyon kanalları faaliyet geçti. Buradan yapılan yayınlarla bireylere ve topluma din anlatıldı ve anlatılıyor.

1990'lı yıllardan itibaren ortaya çıkan internet ve cep telefonu gibi iletişim teknolojileri, sadece üretim değil, aynı zamanda dijitalleşme üyelerinin de önemli katkısını sağlamıştır. 9. Bu tip teknolojiler Facebook, Youtube ve realite videoları gibi görsel yayınlara ve de cep telefonu ya da bilgisayardan TV ve diğer yayınların yapılmasına yol açtı. Bu süreç; toplumun kendisinin, kültürünün, kurumlarının, dinin, bilimin ve eğitimin dönüşüm, adaptasyon ve modernleşmesi çabalarını içeriyor. Bu da dijitalleşmenin toplum, insan, kültür, eğitim, ekonomi ve din üzerindeki etkisi üzerine araştırmalar yapılmasına yol açmaktadır¹⁰.

2. İNTERNET, SOSYAL MEDYA, DİJİTALLEŞME, MODERNİTE VE DİN

Bilgi çağının önemli güç faktörlerinden biri olarak hareket eden din, dünyanın ayrılmaz bir parçası olmaya devam ediyor. Dijitalleşme ve dini hareketlerin resmi temsilcilerinin dini literatürü dijitalleştirmeye başladığı dönem 1990'ların sonlarında başladı. Ancak din, sosyal ağların popülerlik kazanmaya başladığı 2000'li yılların ortalarında dijital ortama uyum sürecinin aktif aşamasına girdi¹¹. O günden bugüne sosyal ağlarda dini ya da yarı dini temalı çok sayıda sayfa ortaya çıktı. Dolayısıyla bu dönem, geleneksel

⁸ Campbell, Heidi. "Religion and the Internet" (Published October 12, 2017 by Routledge, ts.).

⁹ Yankın FB. "Dijital Dönüşüm Sürecinde Çalışma Yaşamı", (Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E- Dergi Cilt:7 Sayı:2 (1-38) Araştırma Makalesi, 2019, ts.).

¹⁰ Chesnova, E. N. "Digitalization of Religion: Islam." (Humanitarian Bulletins of the TSPU Named After. LN Tolstoy, (4 (40)), 70-82., 2021).

¹¹ Dmitrieva E. L. "Religion in Russia in the Age of Digitalization (On the Example of Orthodoxy and Islam)." (Russia and the Muslim world, (2 (328)), 129-136., 2023).

olmayan dinlerin ve yarı dinlerin en parlak dönemi oldu¹². Dijitalleşmenin ortaya çıkışı ve bilgi iletişiminin yeni bir yolu olan internet ağlarının aktif olarak gelişmeye başlaması dini temalı internet sitelerinin de büyük bir bölümünün ortaya çıkmasına da neden oldu.¹³ Günümüzde dinler internette hem resmi olarak, resmi temsilciler aracılığıyla hem de gayri resmi olarak web siteleri, çeşitli çevrimiçi topluluk türleri, mevcut tüm popüler sosyal ağlardaki sayfalar ve kanallar aracılığıyla temsil edilmektedir. Daha önce ana bilgi kaynağı belirli dini hareketlerin resmi temsilcileri olduğu halde; artık herhangi bir İnternet kullanıcısı din hakkındaki görüşlerini kamuya açık bir şekilde ifade edebilir ve eğer bir medya kişiliği ise, o zaman etki derecesi resmi kaynaklardan çok daha yüksek olabilir¹⁴.

Dinin dijitalleşmesiyle din adamları ve inananlar arasındaki diyalog, yalnızca ibadet yerlerinde (tapınak, cami, kilise vb.) yüz yüze iletişim yoluyla değil, aynı zamanda internet ortamında da oluşmaya başladı. Böylece din, modern insanın yeni taleplerine ve yaşam ritmine uyum sağlamaya başladı. Dijitalleşme sağlık sorunları olan bir kişiye de dini alan- da faaliyet gösterme zemini sağlamıştır. Bu çok önemli bir noktadır, çünkü “dijital teknolojiler imleci”ni “düşünce gücüyle” hareket ettirme fırsatı bulan engelliler için iletişim olanaklarını ortaya koymaktadır¹⁵. Bunun yanında din alanı sınırları içindeki dijital iletişim farklı yaş ve konumlardan aktif bir izleyici kitlesinin oluşmasını da sağlamaktadır. Dijitalleşme, sosyal medya ve din üzerine yapılan diğer bazı araştırmaları zikrederim: Zuzana Bezáková tarafından yapılan “Online And Offline Communities Communication As Part Of Religious Living” başlıklı çalışmaya göre günümüzde profesyonellerin veya genel kamuoyunun ve inananların sosyal ağlara yönelik çeşitli görüş ve yaklaşımları bulunmaktadır. Bir kesim sosyal ağları tanıyıp kabul derken, sosyal ağlara yeni alışan ama aynı zamanda bunu reddeden başka bir kesimin de olduğu ifade edilebilir. Sanal toplulukların varlığını memnuniyetle karşılayan yaklaşımlar olduğu gibi kişisel teması ve birbirleriyle buluşmaya dayalı gerçek ilişkileri

¹² Yuldashev M. D.- Ivanchenko, A. I.- Kulikova O. A. “The Attitude of Representatives of the Main Religious Movements Towards the Digitalization of Religion.” (University Bulletin, (11), 214-221., ts.).2022.

¹³ Digital Media Use and Generational Differences Religions 12:808. <https://doi.org/10.3390> (2021), “Trends in Online Religious Processes during the Coronavirus Pandemic in Hungary”, ts.; Helland C., “Online Religion As Lived Religion Methodological Issues In The Study Of Religious”, 2005; Foltz F, “Religion on the Internet: Community and Virtual Existence.” (Bulletin of Science, Technology & Society, Vol. 23, No. 4, August 2003, 321-330 DOI: 10.1177/0270467603256085, ts.); Yiğitoğlu M, “Religious Virtual Living And Metaverse On The Real World” (Afro Eurasian Studies -Volume: 10 / Issue: 1 pp.5-14, 2022, ts.).

¹⁴ Yuldashev. “The attitude of representatives”, 214-221.

¹⁵ Fomina M. N.- Emich N. A. “Digitalization of Religious Space: a Philosophical View of the Problem.” (News of Irkutsk State University. Series: Political Science. Religious Studies, 43, 116-123., 2023).

tercih edenlerin görüşleri de var¹⁶. Khairil Anwar ve Abdul Mujib tarafından yapılan “Islamic Faith-Based Content and Religious Social-media Motives” başlıklı araştırmaya göre sosyal medyanın yoğun ve sık kullanımı beş güdüyü de olumlu yönde etkiliyor. Sosyal medya kullanımını dini bilgiler, dini takdir ve manevi aydınlanma güdüsü üzerinde oldukça olumlu yüksek etki yaratıyor¹⁷. C. Helland, “Online Religion as lived Religion Methodological Issues in the Study of Religious Participation on the İnternet” isimli çalışmasında insanların sınırsız özgürlükle ve yüksek düzeyde etkileşimle hareket edebildiği dini Web siteleri ile yalnızca dini bilgi ve dini bilgi sağlıyor gibi görünen dini web sitelerinin çoğunluğu arasında açık bir ayırım olduğunu fark etti. Daha önceki çalışmalarına yönelik süregelen eleştiriden yararlanarak dinin çevrimiçi/çevrimiçi din çerçevesini geliştirdi. Çalışma günümüzde pek çok dini web sitesinin hem bilgi sağladığı hem de bu bilgilerin yaşanabileceği ve aktarılabilceği bir alan sağladığı sonucuna varıyor. Bu web sitelerinin hem bir bilgi bölgesini hem de etkileşim bölgesini tek bir sitede birleştirmeye çalıştığı veya daha yaygın olarak popüler resmi olmayan Web sitelerinin çevrimiçi din için alan sağladığı, resmi dini Web sitesinin ise çevrimiçi din sağladığı İnternet’te görülüyor¹⁸. M. Yiğitoğlu “Reel Dünya Üzerinde Dini Sanal Yaşamak ve Metaverse” isimli çalışmasında: internetin insanoğluna sunduğu imkanlarla birlikte reelde bir mekânda yapılan ibadetlerin sanalda çeşitli coğrafyalarda yapılıyor olmasının gerçekliği üzerinde durulmaktadır. Metaverse’in her ağın tek bir platformda bir araya getirilmesi mantığıyla tasarlanması, ritüellerin gerçekleştirilmesini ve insanların çeşitli hislerin yaşatılmasını sağlayarak birçok dindarın dikkatinin çekmesi açısından önem arz etmektedir. Metaverse, genellikle genç yaşta ağırlıklı olarak barındırma ve henüz tam olmayı tamamlamamış ikiz evren ve sınırsız dünya olarak sınırlı bir platformdur ve dini niteliklere sahip kişi ve kuruluşlar tarafından göz ardı edilmemelidir.¹⁹

K. A. Bingaman’ın “Religion in The Digital Age: An Irreversible Process” başlıklı makalesine göre Dijital Teoloji yönteminin genç nüfus arasındaki artan eğilimi, toplumun dijitalleşmesiyle bağlantılıdır. Çalışmada dini liderlerin ve inanç topluluklarının bu konuda neler yapabileceği üzerinde durulmuş ve de yoğun sosyal medya kullanımının etkilerine ilişkin araştırmalara özel önem vermiştir. Artan bir fiziksel birliktelik hissi yaratmak için varlık

¹⁶ Bezáková Z. “Online And Offline Communities Communication As Part Of Religious Living.” (European Journal of Science and Theology, April 2020, Vol.16, No.2, 95-102, 2020).

¹⁷ Anwar K- Mujib A. (Islamic Faith-Based Content and Religious Social-Media Motives. Journal of Ethnic and Cultural Studies 2022, Vol.9, No. 1, 2022).

¹⁸ Helland C. “Online Religion As Lived Religion Methodological Issues In The Study Of Religious”; Yiğitoğlu M. “Religious Virtual Living And Metaverse On The Real World”.

¹⁹ Yiğitoğlu M. “Religious Virtual Living And Metaverse On The Real World”.

teknolojisi yaratılmaya çalışılmasının önemi vurgulanmıştır²⁰. D. Morgan “Religion and Media” adlı çalışmasında din ve medyanın tanımındaki son değişiklikleri temel olarak ele almaktadır. Bu iki kavramın birbirleriyle olan ilişkilerinin incelenmesini ve kesiştikleri son araştırmaları çerçevelemektedir²¹. A. Monika “Trends in Online Religious Processes during the Coronavirus Pandemic in Hungary—Digital Media Use and Generational Differences” isimli çalışmasında koronavirus pandemisi sürecinde Macaristan’da çevrimiçi dinsel süreçleri ve zorlukları anlatmıştır²². Mehmet Haberli “Dinlerin İnternet Ortamındaki Temsili ve Dağılımı” isimli çalışmasında dinlerin internet ortamında ne ölçüde temsil edildiği ve dağılımları araştırılmıştır. Araştırma sonucunda dinlerin internet üzerinde önemli bir varlık payına sahip olduğu tespit edilmiştir. Batı’da yaygın olan ve etkili dinlerin internet üzerinde yüksek düzeyde temsil edilirken, özellikle Asya, Afrika, Ortadoğu veya Uzak Doğu’da daha fazla takipli olan dini uygulamaların internet üzerindeki temsil oranlarının düşük olduğu fark edilmiştir. Eğitim sistemi, teknik altyapı eksikliği, sansür, maddi imkanlar gibi nedenler bu arızaların nedenleri arasında sayılmaktadır. Ayrıca araştırma sonuçları, dinlerin internet ortamındaki temsil oranlarıyla birlikte, internet ortamındaki dini içeriğin miktarında da günden güne artış olduğunu göstermiştir²³. R. Tsuria ve Yadlin-Segal “Digital Religion and Global Media: Flows, Communities, and Radicalizations” adlı çalışmalarında dijital medya ile dinin kesişimini incelemişlerdir. Çalışma üç unsura işaret ediyor: akışlar, topluluklar ve radikalleşmeler. Akışlarla ilgili olarak, baskın dini grupları öne çıkaracak şekilde küresel akışları incelemek ve onları dini ifadenin çeşitliliğini vurgulayacak şekilde irdelemek arasında bir ayrım yapılmıştır. Topluluklar için, organize küresel dini topluluklar, diasporik dini topluluklar ve tabandan gelen dini topluluklar arasında bir ayrım yapılması önerilmiştir. Son olarak, çevrimiçi dini radikalleşmeleri küresel bir perspektiften incelemek açısından söylemsel, teknolojik ve sosyokültürel unsurların açıklanması tartışılmaktadır. Bu nedenle bu bölümde dinin ve dijital medyanın çağdaş yaşamdaki önemi ve analitik ve teorik bir bakış açısı ile ele alınmakta ve disiplinlerarasılığın faydaları vurgulanmaktadır²⁴. M.T. Sousa ve arkadaşları tarafından yapılan “Media, Religion And Religiosity In The Digital Age” başlıklı bir başka

²⁰ Bingaman Kirk A. “Religion in the Digital Age: An Irreversible Process Religions”.

²¹ Morgan D. “Religion and media: A critical review of recent developments”, (Critical Research on Religion (CRR) 1(3) 347–356, 2013, ts.).

²² Monika A. Digital Media Use and Generational Differences Religions 12:808. <https://doi.org/10.3390/2021>), “Trends in Online Religious Processes During the Coronavirus Pandemic in Hungary”.

²³ Haberli M. “Dinlerin İnternet ortamında temsili ve dağılımı”, (International Journal of Social Science Volume 6 Issue 1, p. 859-873, January 2013, 2013).

²⁴ Tsuria, R.- Yadlin-Segal, A., “Digital Religion and Global Media: Flows, Communities, and Radicalizations.” (In: Ward, S.J.A. (eds) Handbook of Global Media Ethics. Springer, Cham., 2021).

araştırmada dini grupların ve bireylerin dijital medyayı nasıl kullandıkları, dinin çevrimiçi ortamda nasıl temsil edildiği ve yeni teknolojilerin çağdaş din uygulamalarını nasıl şekillendirdiği analiz ediliyor. Dijital çağdaki dini otoriteleri, uygulamaları, toplulukları, çatışmaları ve maneviyatları araştırıyor. İnternetteki dinin varlığının küresel olarak arttığı sonucuna varılıyor²⁵. Um-air Munir Hashmi ve arkadaşları yaptıkları “The representation of Islam within social media: a systematic review” isimli çalışmalarında sosyal medyadan topladıkları verilere bağlı olarak: (1) Liberal bir din olarak İslam; (2) Aşırılığın ve terörizmin dini olarak İslam; (3) Cinsiyet ayrımcılığı dini olarak İslam; (4) Bir din olarak İslam kolektif kimliği ve (5) İnsani bir din olarak İslam konularını analiz etmişlerdir. İslam’ın sosyal medyada temsili-nin geniş kapsamlı olduğunu saptamışlardır. İslam’a olumlu bakış açısını ortaya koyan çalışmalara göre olumsuz sosyal medya kullanıcılarının daha az olduğunu saptamışlardır²⁶. Ece Ünür ve Didem Doğanyılmaz Duman, “İslam’ın Sosyal Kimlik Olarak Sosyal Medyadaki Yansıması: Gerçek İslam” adlı çalışmada Batı Dünyasında İslamofobiyi körükleyen olayların Müslüman toplum tarafından nasıl algılandığını ve bu olaylara nasıl tepkiler verildiğini incelemişler. Twitter’da #realislam etiketi altında yer alan ve herkese açık olan içerikler, 01 Ocak- 31 Aralık 2015 tarihleri arasında incelenmiş; farklı gruplara ayrılarak Müslüman topluluğunun İslamofobi algısını etkileyecek olaylara verdikleri tepkileri ve sosyal kimlik kuramına göre kendilerine nasıl konumlandıkları belirlemişlerdir²⁷.

Heidi Campbell “Religion and the Internet” adlı çalışmasında din ile internet arasındaki etkileşimin hikayesini, internetin dine ve din topluluklarına etkisini pek çok alt başlık halinde ve çok ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır²⁸. Campbell’in, bu kitabında; Ağ dininin kapsamını, sosyal iletişimden ayrı olarak kendi başına şekillenmeyen, ancak gerçek çevrimdışı dünyanın sembollerini, değerlerini ve uygulamalarını yansıtanın bir biçimi olarak ortaya çıkan, gelişen ve şekillendirilen çevrimiçi kültürün ayrılmaz bir parçası olarak analiz etmiştir. Campbell, dijital din olgusunda, teknolojik yeniliklere indirgenemeyen, ancak dini deneyimlerin, değerlerin, dini liderliğin mekanizmalarının, otoritenin ve gücün dağılımının ve dini topluluklar içinde işe alınma ve bağlanma biçimlerinin değişmiş anlayışıyla bağlantılı olarak

²⁵ De Sousa M.T.- Tudor M-A Evolvi G. “Media, Religion And Religiosity In The Digital Age.”

²⁶ Hashmi U. M. Ab Rashid R.- Ahmad M.K. “The representation of Islam within social media”: (a systematic review, 2020, Information, Communication & Society <https://doi.org/10.1080/1369118X.2020.1847165>, ts.).

²⁷ Ünür E.- Duman D.D, “Sosyal Kimlik Olarak İslamın Sooyal Meyaya Yansıması: Gerçek İslam”, (Din-bilimleri Akademik Araştırma Dergisi Cilt 16, Sayı 3, 2016 ss. 37-61, ts.).

²⁸ Campbell Heidi, “Religion and the Internet”, (Communication Resaerch Trends Volume 25 (2006) No. 1, 1-43, 2006).

ele alınması gereken köklü değişikliklerin somutlaştığını bulmaktadır. Yazar, dijital dinin beş anayasal özelliğini ayrıntılı olarak inceliyor: ağ yapısı, tasarlanan kimlik, geleneksel dini otorite kavramından ayrılma, dini uygulamaların yakınsaklığı, dini gerçekliğin çok boyutluluğu²⁹. Ayrıca üç ayrı makalede de modernite ile din arasındaki ilişkiyi “Dijital Din, Modern Toplum ve Dijital Teolojinin İnşası”, “Modernitenin Dinleri: Kutsal Benliğe ve Dijitale Yeniden Yerleştirmek” başlıkları altında Modernite din ilişkisini incelemiştir³⁰.

3. DİJİTALLEŞMENİN TOPLUMA ETKİLERİ

Dijitalleşme şu anda insan yaşamının tüm alanlarını kapsıyor ve bunun dini alana da nüfuz etmesi doğal ve gerekli bir süreçtir. Dolayısıyla günümüzde dijitalleşme insan davranışlarının ve genelde hayatın nerdeyse tamamında yeni tanımlamalara neden olarak birçok değişimi de beraberinde getirmektedir. Bu olgu din alanında yeni kavramların ortaya çıkmasıyla da kanıtlanmaktadır.³¹ İsvaç kilisesinin facebook sayfasından hareketle yapılan bir analizde de sosyal medyanın insanları ve inananları nasıl etkilediği tartışılıyor. Dijital dinin iletişim koşulları ve geleneksel bir dini organizasyon için sonuçlarının neler olduğu vurgulanıyor. Araştırmaya göre kiliseler, yerleşik yapılar ve uygulamalar genel olarak dijitalleşmeyle karşı karşıya kalmaktadır. Dijitalleşme süreçleri birçok eski, geleneksel kuruluş üzerinde derin bir etki yaratmaya devam etmektedir³². Paul K. McClure’ün “Tinkering with Technology and Religion in the Digital Age: The Effects of Internet Use on Religious Belief, Behavior, and Belonging” başlıklı araştırmasına göre: İnternet kullanımı dini inançlardan uzak olma oranında artışa ve dini dışlayıcılıkta azalmaya yol açmaktadır. Televizyon izlemenin dini katılım ve diğer dini faaliyetlerdeki aksamalarla bağlantılı olduğu vurgulanmış ancak dini faaliyetlerin internet kullanımından etkilenmediği bulunmuştur. Bu farklı bulguları açıklamak

²⁹ Campbell, Heidi A. “Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society” (” Journal of the American Academy of Religion 80, no. 1 (2012): 64–93., 2012); Campbell, Heidi, “Religion and the Internet”.

³⁰ MARTIN, Bernice. “Religions of Modernity: Relocating the Sacred to the Self and the Digital” (Journal of Contemporary Religion, 28(2), 309–311, 2013); William K (2013)., “Religions of Modernity: Relocating the Sacred to the Self and the Digital” (ed. by S. Aupers and D. Houtman. Brill, 2010. Exploring the Postsecular: The Religious, the Political and the Urban ed. by A. L. Molendijk, J. Beaumont and C. Jedan. Brill, 2010. Implicit Religion. 16. 10.1558/imre.v16i3.359., ts.); Zaluchu S.E., “Digital Religion, Modern Society and the Construction of Digital Theology”, (Transformation, 2024 <https://doi.org/10.1177/02653788231223929>, ts.).

³¹ Normanhoğlu H. “Medya ve Din” adlı kitapta “Tarikat ve Cemaatlerin Alternatif Medya Stratejileri” başlıklı bölüm.” ((eds Metin Çamdereli, Betül Öney Doğan ve Nihal Kocabay Şener), Köprü kitapları,2014, İstanbul., ts.).

³² Ahman H.- Thorén C., When, “Facebook Becomes Faithbook:Exploring Religious Communication in a Social Media Context Social Media + Society 2021: 1–12 DOI”: ts.

için, İnternet'in televizyon gibi önceki teknolojilerden temel olarak farklı olduğunu ve dolayısıyla dini inançları ve aidiyeti etkilediğini, ancak zamana bağlı dini faaliyetleri etkilemediğini ileri sürülmüştür³³.

Köktencilik ve geleneğin savunulmasına yönelik eğilimine rağmen, dijitalleşme süreçlerine ve dijital ürünlerin ve BT (Bilişim Teknolojileri) teknolojilerinin dini ve günlük uygulamalara dahil edilmesi hususunda İslam daha açık hale gelmektedir. Bu, bir yandan İslam'ın "kendi modernliğini" aramasından, öte yandan, dini kimliğin siber uzayda oluşturulduğu ve Müslümanların daha fazla bireyselleşmesi için çaba gösterdiği küresel sanal ümmet gibi bir olgunun oluşmasından kaynaklanmaktadır.³⁴ Bu tip konularda sayısız çalışmalar mevcuttur. Bazıların şunlardır: Dossi ve arkadaşlarının "Association between religiosity or spirituality and internet addiction: A systematic review" isimli çalışmalarında dindarlık ve internet bağımlılığı araştırılmıştır. Bu çalışmada dindarlıkla internet bağımlılığı arasında doğrudan bir ilişki bulunmamıştır. Dindarlık ergenler arasında daha düşük internet oyun oynama oranlarıyla ilişkili bulunmuştur. Bu nedenle internetin olumsuz etkilerine karşı dindarlığın koruyucu bir rol oynayabileceği yargısına varılmıştır³⁵. Sorin Burlacu ve arkadaşları yaptıkları bir çalışmada küresel dijitalleşmenin ekonomik ve sosyal hayatı doğrudan etkilediğini belirlemiştir³⁶. Mark Ehlebracht "Exploring the Impact of Social Media on the Religious and Spiritual Beliefs of Emerging Adults" isimli çalışmasında çeşitli demografik özelliklerde medya ve bunun istenmeyen sonuçlarını ele almış ve sosyal medyanın gelişmekte olan yetişkinlerin dini ve manevi inançları üzerindeki etkisini incelemiştir. Araştırma maneviyata aç olanlar ile maneviyata açık olanlar arasında yaratılan boşluğa dikkat çekiyor. Sosyal medyanın dini ve manevi inançları bozma, teşvik etme veya bunlarla etkileşime girme potansiyeli de analiz ediyor. Çalışma, teolojinin artık merkezleştirilmediğini, bunun yerine kooperatif tarafından üretildiğini belirtiyor³⁷. Osman Varsak "Sosyal Medyanın Dinî Yaşantıya Etkileri" isimli çalışmasında sosyal medyanın dinî hayata etkilerini üç başlıkta irdelemiştir.

³³ McClure P.K. "Tinkering with Technology and Religion in the Digital Age: The Effects of Internet Use on Religious Belief, Behavior, and Belonging." (Journal for the Scientific Study of Religion Vol. 56, No. 3 (September 2017), pp. 481- 497, ts.).

³⁴ Chesnova, E. N. "Digitalization of religion: Islam."

³⁵ Dossi F. Buja A- Montecchio L, "Association between religiosity or spirituality and internet addiction: A systematic review." (Front. Public Health 10: 980334. doi: 10.3389/fpubh.2022.980334, 2022).

³⁶ Dobrovie Sorin C. Giurgea I. (Oxford University Press; 2021 Mar 31., ts.).

³⁷ Ehlebracht, M. "Exploring the Impact of Social Media on the Religious and Spiritual Beliefs of Emerging Adults" (Theses and Dissertations (Comprehensive). 2444., 2022).

İlk olarak sosyal medyanın materyalist algıları üzerindeki etkiler tartışılmış ve daha sonra toplumsal ahlaktaki değişimler ve suç istatistikleriyle ilgili ayrıntılı raporlarla açıklanmıştır. En sonunda sosyal medya kullanıcılarının dini yaşamlarını sosyal medyaya aktarmaları sonucu ortaya çıkan “sosyal medya dindarlığı” sunumuna dikkat çekilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde, katılımcıların sosyal medya kullanım istatistikleri ile dini inanç ve gidişat arasındaki bağlantı araştırılmıştır. Araştırma sonucunda sosyal medyanın teşvikleri insanların dini inançları ve bunların değiştirildiği belirlenerek sosyal medyanın çeşitli dinî inanç ve davranışlarla ilişkisine dair analiz sonuçları istatistiksel olarak ortaya koyulmuştur³⁸. Osman Varsak “Sosyal Medya Kullanımının Dini İnanç ve Davranışla İlişkisi” isimli doktora tez çalışmasında sosyal medyanın dini inanç ve davranışlara olan etkilerini çok yönlü olarak incelemiştir. Araştırma sonuçlarına göre sosyal medya kullanımı ile dini inanç ve davranışlar arasında olumsuz bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Sosyal medya kullanımının artışı dini inanç ve davranışlarda azalmaya neden olmuştur³⁹. Gamze Gezginci ve Şevki Işıklının “Dini Facebook Etkisi: Türk Kullanıcılar Üzerine Bir Analiz” adlı çalışması, Facebook profillerine din eklenmiş veya maneviyat içerikli paylaşımlar anlamına gelen “Dini Facebook” olgusunu analiz ediyor. Facebook üzerinde yapılan tartışmalar, dinin sosyal medyadaki algılanma ve temsilinin şekli ve tehditlere odaklanarak iki ana kategoride ele alınmıştır: 1) Geleneksel din anlayışını kökten değiştirebilecek “dijital din” tartışmaları, 2) Dini içerikli paylaşımın samimiyeti ve mahremiyet konusundaki tartışmalar “gösteriş/riya – teşvik/tebliğ” tartışmaları. Araştırmada her iki tartışmanın başarıya ulaşması için iki farklı teknik rekor uygulanmıştır: Literatür tarama teorik çerçeveyi oluşturmak için kayıtlar ve “Dindar Facebook” hakkında kullanıcı bölümleri elde etmek için anket çalışması yapılmıştır. Araştırmalara göre, dijital dinin geleneksel dini yapıların bozulmasının yeni bir dijital dinin ortaya çıkmasına neden olabileceği belirtiliyor. Kullanıcıların, dini içerikli Facebook paylaşımlarını, muhafazakâr ve dini söyleme sahip mevcut siyasi iktidarla ilişkilendirme yönünde ciddi bir ilgi taşıdıkları görülmüştür⁴⁰. Haldun Narmanlıoğlu “Tarikat ve Cemaatlerin Alternatif Medya Stratejileri” isimli çalışmasında: Yazılı

³⁸ Varsak O. “Sosyal Medya Kullanımının Dini İnanç ve Davranışla İlişkisi (Bursa Lise Öğrencileri Örneği)”, (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, ts.).

³⁹ Varsak O. “Sosyal Medya Kullanımının Dini İnanç ve Davranışla İlişkisi (Bursa Lise Öğrencileri Örneği)”,

⁴⁰ Gezginci G.- Işıklı Ş., “Dindar Facebook Etkisi: Türk Kullanıcılar Üzerine Bir Analiz”, (MEDİAD (Medya ve Din Araştırmaları Dergisi), 2018, 1 (1), 111-133, 2018).

kültür ve siyasi dengeler, Türk modernleşmesinde tarikatlar, Eğitim ve iletişim dilinde türdeşleşme, canlı kitap yetiştirmek, kentli muhafazakarlarla modern iletişim, İzleyiciye dönüşen mürit, Mürşidin yazılı metinle yer değiştirmesi gibi birçok alt başlık altında anlatılmaktadır. Yaptığı genel değerlendirme de: teknolojik iletişime geçişin tarikatları farklı sosyal ağlara ulaştırdığını, mürit ile müridin rollerinde önemli değişikliklere neden olduğunu, dergâh içinde kurulan duygudaşlığın dolaylı bir ilişkiye dönüştüğünü vurgulamıştır. Bunun sonucunda da müridin takipçiye, sempaticana, taraftara ya da sosyal medyadaki içeriğin izleyicisine dönüştüğünü de belirtmiştir⁴¹. Knudsen, G. H. ve Nielsen, M. V. adlı araştırmacıların “Exploring the Mediatization of Organizational Communication by Religious Communities in Digital Media” isimli çalışmalarında dini eğitimin bazı yollarına dair açıklamalar sunulmaktadır. Araştırma, Hıristiyan menşeli web sitelerinden ve Facebook gruplarından elde edilen verilere dayanıyor. Araştırma sonuçlarına göre: örgütlenme şekillerinden dolayı Kurumsal dini iletişimde medyalama süreçleri daha yavaş ilerlemektedir. Hıristiyan toplulukların kendilerini online ifade etme biçimlerinde de bazı kalıplar vardır ve bu kalıplar bir dereceye kadar ELCD ((Evangelical Lutheran Church in Denmark) cemaati ya da özgür bir kilisenin işin içinde olup olmamasına bağlıdır⁴². Antonio Reyes “Virtual communities: Interaction, identity and authority in digital communication” adlı çalışması dilsel etkileşimin sosyo-kültürel sonuçlarına bağlı olarak dijital iletişimde kimlik ve hiyerarşiyi araştırıyor. Online dünyasında kimlik ve etkileşimi analiz eden bu çalışma sanal topluluklar içindeki farklar için yollar öneriyor. Ayrıca sanal topluluklarla ilgili ayrımları vurgulamak için de yeni kriterler önermektedir⁴³. Barbara Mitra ve arkadaşlarının “The Role of Religion, Spirituality and Social Media in the Journey of Eating Disorders: A Qualitative Exploration of Participants in the “TastelifeUK Eating Disorder Recovery Programme” adlı çalışmalarında yeme bozukluğunun iyileşmesinin dini ve manevi yönlerini araştırıyor. Bulgular şunu vurgulamaktadır: Yeme bozukluğunun iyileşmesinde ve başa çıkmada Tanrı’dan gelen ilişki destek önemlidir. Ayrıca sosyal medya ve toplum desteği de önemlidir. Bu konuda din ve medyanın yardımı teşekkür şayanıdır⁴⁴. Islam T. M.’in” The Impact of

⁴¹ Normanlıoğlu H. “Medya ve Din’ adlı kitapta ‘Tarikat ve Cemaatlerin Alternatif Medya Stratejileri’ başlıklı bölüm.”

⁴² Knudsen, G. H.- Nielsen, M. V., “Exploring the Mediatization of Organizational Communication Byreligious Communities in Digital Media.” (MedieKultur, 35(66), 101-121., 2019).

⁴³ Reyes A. “Virtual Communities: Interaction, Identity and Authority in Digital Communication” (Text&Talk 2019; 39(1): 99–120. <https://doi.org/10.1515/text-2018-2020>, ts.).

⁴⁴ Mitra B. Diana Archer D, Joanne Hurst and Deborah Lycett, “The Role of Religion, Spirituality

Social Media on Muslim Society: From Islamic Perspective” isimli çalışmasına göre: modern bilim çağında insanlar maddi mallara, hizmetlere ve tüketime bağımlı iken, onları görünmez bir dünyaya, yani din ve ahirete geri döndürmek o kadar kolay değil. Bundan dolayıdır ki modern BT ekipmanı İslami davet için daha etkili bir araç olabilir. Facebook, Twitter, YouTube, Skype, LinkedIn, Google+ Tumblr gibi medyalar ve ayrıca Instagram, WhatsApp, IMO, Telegram vb. sosyal medya araçları kolayca kullanılabilir, sorunsuz, hızlı bağlantılı, canlı yayın yapabilen, canlı görüşme sağlayabilen ve dünyanın herhangi bir yerinden hayatımızın çeşitli yönlerinde ucuza giren araçlardır. İslam Perspektifinden bakıldığında sosyal medyanın Müslüman toplumdaki olumlu ve olumsuz etkileri gözle görülür şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu çalışma dünyadaki Müslüman toplumunun sosyal medyayı iyi bir şekilde kullandığı sonucuna da varıyor⁴⁵.

4. DİJİTAL İLETİŞİM VE DİJİTAL DİN

Din de değişen koşullara uyum sağlayarak sadece takipçilerini elde tutmaya çalışmıyor, yenilerini de çekmek için çağa ayak uydurmaya çalışmaktadır. İnternet dini ritüellere, törenlere, hac ziyaretlerine vb. olanak sağlar. Dijital ortamda ve öncelikle çevrimiçi formatı tercih eden takipçiler için kilise, cami, sinagog ve diğer dini merkezlerin işleyişini anlamsız hale getiren sanal evren bu tür inananları toplumdan izole ederek onları diğer insanlara ait olma duygusundan mahrum bırakmaktadır⁴⁶. Dini alanın sanallaştırılması, inananlara dini yaşamında daha fazla özgürlük verir ve bazı durumlarda din adamlarının katılımı olmadan da idare etmelerine olanak tanır. İnananların belirli bir kısmı için çevrimiçi iletişim, bir tapınağı veya camiye ziyaret etmekten ve din adamlarının temsilcileriyle yüz yüze iletişim kurmaktan daha fazla güven vermektedir⁴⁷.

Giulia Evolvi, “Religion and the Internet: Digital Religion, (hyper) Mediated Spaces, and Materiality” isimli çalışmasında din araştırmaları ve internet üzerine teorik yansımalar sunmaktadır. Bunu yaparken, materyal ve alanı dikkate alarak, online ve offline alanlar arasındaki dini meditasyon süreçlerini

and Social Media in the Journey of Eating Disorders: A Qualitative Exploration of Participants in the ‘TastelifeUK’ Eating Disorder Recovery Programme.” (Journal of Religion and Health (2023) 62:4451–4477, ts.).

⁴⁵ Islam T.Md., “The Impact of Social Media on Muslim Society: From Islamic Perspective.” (International Journal of Social and Humanities Sciences (IJSHS), 3(3), 95-114, 2019).

⁴⁶ Yuldashev, M. D. Ivanchenko, A. I., & Kulikova, O. A., “The attitude of”.

⁴⁷ Dmitrieva, E. L. “Religion in Russia in the Age of Digitalization (On the Example of Orthodoxy and Islam).” Russia and the moslem world 2 (320) (2023): 19-26

tasvir için “hiper dolayimli dini alanlar” teorisini öneriyor. Makale Neo-Pagan, Fransız Müslümanlarının ve İtalyan Hristiyan gruplarının internet yayınlarını esas alan analizler yapıyor. Dijital dinin küresel ve disiplinler arası incelenmesine yönelik terminolojiler ve teoriler üzerine bilimsel düşüncelerini ortaya koyuyor⁴⁸. F.Foltz “Religion on the Internet: Community and Virtual Existence” isimli çalışmada Hristiyanlık açısından dünya ölçeğindeki web kullanımının Hristiyanlığa ne kadar hizmet ettiği hususu ile ilgileniyor. Din ve internetin tabiatını inceliyor ve dini cemaatin oluşturmada internetin başarılı olup olmadığını tartışıyor. İki grup kullanıcının tepkisi ve 5 kategorideki web siteleri üzerinden analizini sürdürüyor⁴⁹. Kluver Randolph ve Cheong Pauline” Technological Modernization, the Internet, and Religion in Singapore” adlı çalışmalarında bir arada var olmak ve birbirlerini karşılıklı olarak güçlendirmek temelinde teknolojik modernleşmenin ve dinin bir arada nasıl ortaya çıktığını Singapur bağlamında eleştirel bir biçimde incelemektedir. Bu çalışma geniş tabanlı internetin ve diğer bilgi teknolojilerinin kabulü ve dini inanca çok az tehlike hissi kapsamında, Singapur’da var olan çeşitli dini grupların liderlerinin dini pratiklerde enformasyon teknolojisinin rolünü nasıl anladıklarını açıklamaktadır. Sekülerleşme teorisinin önerilerinin aksine bu bulgular çeşitli dini toplulukların kendi çağdaş dinsel misyonlarının gereği olarak interneti benimsediğini ve bazı durumlarda kucakladığını ve büyümeleri için stratejik hedef gördüklerini ileri sürmektedir⁵⁰. Sayeed Al-Zaman “Religious Communication in Digital Public Sphere” isimli çalışması Bangladeş’te dijital İslami kamusal alanı çevrimiçi dini iletişime bağlayan bir araştırma olmaktadır. Bu makale, dijital kamuoyunun, kullanılan içeriklerin ve üretilen itiraz vakalarının dikkatli bir şekilde gözlemlenmesi yoluyla bazı özel iletişim modellerini ortaya çıkarmaktadır. Birincisi, dini topluluklar arasındaki iletişim, Müslümanların söylemde hâkim olduğu yerde eşitsizdir. İkincisi, siber uzayda İslami içerikler diğer dinlerin içeriklerine göre daha sık görülmektedir. Üçüncüsü, Müslümanlar dini azınlıkları hem çevrimiçi hem de çevrimdışı alanlarda marjinalleştirmek için dijital medya tabanlı dezenformasyon üretiyorlar⁵¹. Yusuf Ergin’in “Framing the Study of Digital Religion: Waves of Academic Research, Theoretical Approaches and Themes”

⁴⁸ Evolvi G. “Religion and the Internet: Digital Religion,(hyper) Mediated Spaces, and Materiality”, (Z Religion Ges Polit (2022) 6:9–25, ts.).

⁴⁹ Foltz F. “Religion on the Internet: Community and Virtual Existence .”

⁵⁰ Randolph K.- Pauline C., “Technological Modernization, the Internet, and Religion in Singapore” (J. Computer- Mediated Communication. 12. 1122-1142. 10.1111/j.1083-6101.2007.00366.x, 2007).

⁵¹ Al-Zaman Md. Sayeed, “Religious Communication in Digital Public Sphere” (Journal Penelitan, Volume 17 Number 1, s. 29-42, 2022).

başlıklı çalışması, dijital din ardışık akademik araştırma dalgalarını, teorik stratejileri ve tematik odaklanmaları için bir sistematik sunmayı hedeflemektedir. Bu hedef çerçevesinde, dijital kültür ve din ilişkisi ile ilgili güncel literatür, niteliksel bir değerlendirme yapmak üzere kapsamlı bir şekilde gözden geçirilmiştir. Literatürün ayrıntılı inceleme sonucu, bu bölgedeki birimlerin dört farklı ana dalga olarak tanımlanabileceği tespit edilmiştir: tanımlanmış tanımlayıcı, metodolojik, teorik ve bütünlük dalgası. Medya ekolojisi, dolayım, medyatikleşme, teknolojinin dini-toplumsal biçimlendirilmesi ve hiper-dolayım gibi temel teorik yöntemler öne çıkmıştır. Son olarak, katılımcıların odaklandığı altı temel ritüel, otantiklik, kimlik, topluluk, otorite ve somutlaşma olarak belirlenmiştir.⁵² Fröh ve Robinson tarafından yapılan “Digital Religious Communication and the Facilitation of Social Resilience, Part 1: Theoretical Model and Proposal” isimli makalede dijital dini iletişimin “sosyal dirençlilik” veya “toplumsal dirençlilik” ile ilişkisi incelenmektedir. Toplumun dayanıklılığının niceliksel olarak ölçülmesine yönelik bir model sunulmuştur. Modelin ampirik uygulamasını daha da kolaylaştırmak için, dijital dini iletişimin kavramsallaştırılması ve bunun topluluk dayanıklılığının etkili bir göstergesi olarak uygulanabilirliği ifade edilmiştir. Dijital iletişim ve topluluk dayanıklılığı değerlendirmesine odaklanmanın önemli bir ilerlemesi, bu tür iletişimlere karakterize eden, her iki iletişimcinin de kendi kendine yönlendirdiği iletişimler olması ve aynı zamanda ölçülebilir olmasıdır. Bu, ankete dayalı yaklaşımlarda erişilebilir hale getirilenden daha organik bir iletişim ortamının yeniden inşasına ve analizine olanak tanırken, aynı zamanda etnografik veya vaka çalışması yaklaşımlarında daha yüksek bir temsiliyet düzeyine ulaşmayı da mümkün kılar.⁵³ Fedorova ve Rotanova tarafından yapılan “Communication Strategies of Professional Communication of Religious Organizations in Modern Digital Society” başlıklı çalışmada kişilik ve sosyal yönelimlerde ifade edilen dini iletişim kavramı ele alınmaktadır. Yazarlar, çeşitli dini örgütlerin (dünya dinleri ve yeni dini hareketler) web ortamındaki varlığı ve bunların ana sosyal ağlar ve haberlerdeki çevrimiçi etkinlikleri hakkında karşılaştırmalı bir çalışma yapmıştır. Yazarlar, sosyolojik araştırmalara (kitle anket, odaklanmış görüşme) dayanarak, aktif web kullanıcılarının dini görüşlerinin

⁵² Ergin Y. “Framing the Study of Digital Religion: Waves of Academic Research, Theoretical Approaches and Themes” (MEDİAD 2023, 6(2), 137-166, ts.).

⁵³ Fröh, J.- Robinson, M. R., “). Digital Religious Communication and the Facilitation of Social Resilience, Part 1: Theoretical Model and Proposal” (Journal of Religious & Theological Information, 1-27. <https://doi.org/10.1080/10477845.2023.2232622>, 2023).

belirli karakterini analiz etmiştir. Son olarak, dinin daha fazla dijitalleşmesi, gelecekte web platformlarının ve kullanıcıların dini ihtiyaçlarını karşılamak için çevrimiçi hizmetlerin geliştirilmesiyle ilgili önemli sayıda dini girişimin ortaya çıktığı sonucuna varılmıştır⁵⁴.

5. DİJİTALLEŞME VE DİNİ PRATİKLER

Günümüzde dijital teknolojilerin toplumun dini yaşamında geniş çapta benimsenmesi hem din adamları hem de inananlar tarafından bu sürecin ilk aşamalarında ve pandemiden önceki dönemde olduğundan daha az eleştiri ve reddedilmeye neden olmaktadır. Dini faaliyetlerde bulunmada ve inananlarla iletişimde dijital teknolojilerin kullanılmasının gereği ve önemini kabul edilmekle birlikte, aynı zamanda dini ritüellerin çevrimiçi formatta yürütülmesine karşı ihtiyatlı davranılmaktadır. Sanal dünya, çağdaş inananların yaşamının ayrılmaz bir parçasıdır. Müslümanlar tarafından dini kavram ve ritüellerle ilgili haber, bilgi yaymak için oluşturulmuş çok sayıda elektronik medya vardır. Örneğin: Elektronik cemaatler, “Skype” müftüleri ve şeyhler. Vaazlar, dualar, ritüeller ve oruç da dahil olmak üzere bir dizi dini uygulama çevrimiçi olarak gerçekleştirilmektedir. Sanal alan, farklı uluslar arasında hac ibadeti ile ilgili zengin bilgilere erişim imkânı sağlıyor. Hac ile ilgili siber araştırmalar için en uygun zaman olan Zilhicce ayı (hac mevsimi) boyunca hac meseleleri vurgulanmaktadır. Hac ayı boyunca Müslümanlar sadece gerçek hayatta değil, internette de kendi kendilerini organize ediyorlar. Hac, sosyal ağlar, bloglar, çevrimiçi medya, ses ve video materyalleri ve fotoğraflar aracılığıyla internette yansıtılmaktadır. Hac meselelerine ilişkin siber tartışmalara katılarak, ses ve görüntü izleyerek, hacca gitmeyen Müslümanlar da çevrimiçi olarak bu toplantıya katılma imkânı bulmaktalar. Yeni teknolojilerin kullanılması, inananların fiziksel olarak ayrı olsalar bile kendilerini çok daha bağlı hissetmelerine olanak tanıyor⁵⁵.

Günümüz dünyasında İslami dini uygulamaların modernleşmesinin ana kaynaklarından biridir internet olmaktadır. Bununla birlikte, bugün Mekke’yi ziyaret etmek için siteye giderek sanal hac yapmak, video konferans yoluyla dini vaazları dinlemek, hatta bir koçun kurban edilmesi (çevrimiçi bir hayvanın satın alınması ve kesilmesi) bile mümkündür. İnternette Müslümanlar

⁵⁴ Fedorova M.V.- Rotanova M.B., “Communication Strategies in Digital Society Workshop (ComSDS), St. Petersburg, Russia, 2019, pp. 18-21, doi: 10.1109/COMSDS.2019.8709646. Publisher: IEEE”, ts.

⁵⁵ Khabibullina, Z. R. “). Practices of Using Digital Technologies in the Muslim Community (Using the Example of Hajj)” (Man and Culture, (6), 54-58., 2019).

için İslam normlarına göre hareket eden tanışma siteleri, hayır kurumlarına para bağışlama hizmetleri, helal ürünleri olan özel İslami çevrimiçi mağazalar bulunmaktadır. Özellikle son zamanlarda sosyal ağlarda bu tür uygulamalar aktif olarak ortaya çıkıyor ve çalışıyordu. Müslümanlar için, İslam'ın dini uygulamalarını takip etmeyi mümkün kılan çok çeşitli akıllı telefon uygulamaları geliştirildi ve çok sayıda elektronik cihazlar, dualar için aralıklı saatler, parmağa takılan sensör şeklinde elektronik tespihler, namaz için elektronik seccadeler vb. ürünler satışta arz edilmiştir⁵⁶. Haberli'nin de ifade ettiği gibi bir Müslüman için dini bilgiye ulaşmaya yarayacak veya dini pratiklerin yerine getirmesine yardımcı olacak ve kolaylaştıracak birçok dini uygulamalara internet aracılığıyla ulaşmak mümkündür; bunlar ezan, namaz, tecvitle Kuran öğrenme, hac rehberi, hafızlık vesaire uygulamalarıdır⁵⁷. Okechukwu Chukwuma, "An Exploratory Analysis of Religious Communication And Practices In The Era of Digital Communication Platforms" isimli çalışmasında dinsel iletişim ve uygulamaları anlatıyor. Dini bilgilerin nasıl iletildiğini ve bağlaşıklar arasında dini pratiklerin nasıl yapıldığını ortaya koyuyor. Yeni yollarla dinleyicilerine ulaşmak, onlarla kontak kurmak için; dini liderlerin, grupların ve organizasyonların dijital platformları kullandığını belirtiyor. Facebook, bloglar, texting and streaming media gibi iletişim platformları dini grupların etkileşim ve gelişme yollarını dönüştürmeye başlıyor ve onların topluluk duygusunu yükseltiyor. Dijital platformların ortaya çıkışıyla birlikte dini taraftarlar inançlarını hem uygulamak hem de konuşmak için artık yeni bir araca sahipler. Hıristiyan papazlar ve rahipler, Yahudi hahamlar, Müslüman imamlar, Hindu gurular ve Dalai Lama bile, topluluklarına ulaşmak için, artık Facebook ve Twitter gibi siteleri kullanmaktalar⁵⁸. Selman Okumuş'un "Dijitalleşme ve Dini Pratikler" başlıklı çalışması, iletişim teknolojilerindeki değişimlerle dini uygulamalar arasındaki ilişkilerle alan kuramsal yaklaşımları haritalandırmayı ve dijitalleşme-din ilişkisi çerçevesindeki kuramsal tartışmalara katkı sunmayı hedeflemiştir. Araştırmaya göre: özellikle Kovid-19 salgını sırasında dinin şifa verici ve iyileştirici gücüne ihtiyacı olan insanlar dini uygulamaları dijital platformlara aktarmışlardır. Dinin manevi gücü, yaşanan zararları-

⁵⁶ Dmitrieva, E. L. "Religion in Russia in the Age of Digitalization (On the Example of Orthodoxy and Islam)."

⁵⁷ Haberli M. "Dinlerin İnternet Ortamında Temsili ve Dağılımı". The Journal of Akademik Social Science Studies, 2019, 6.6 Issue 1:859-873

⁵⁸ Chukwuma O. "An Exploratory Analysis Of Religious Communication And Practices In The Era of Digital Communication Platforms" (International Journal of Information Technology Insights & Transformations Vol. 2, Issue 1, Sayfa 8-21, -2018, 2018).

nın arttığı bu dönemde, sosyal ve fiziki izolasyonlu ibadet mekanlarından uzak kalan kişiler kendilerine ait dijital ortamları tercih etmişlerdir. Sosyal medya, yoğun bir şekilde dini vaazların yapılabileceği, din adımlarının vaaz verebileceği bir alan olarak tercih edilmiştir. Bu şekilde, insanların karşılıklı soru cevap etkinliklerini gerçekleştirip, sohbeti takip eden diğer kullanıcılarla iletişim kurabilecekleri bir ortam edinmişlerdir.⁵⁹ Akgül'ün "Dijitalleşme ve Din" adlı çalışmasına göre: Dijitalleşme bireyden başlayarak gündelik hayatı kuran geleneksel toplum kültürünü değiştirmektedir. Bunun yanı sıra insan-toplum ve din ilişkisinin çok yönlü dengelenmesine ve hızlı ve sürekli değişimden kaynaklanan değişim hızının kontrol altına alınmasına ihtiyaç vardır. İnternetin dolaştığı, dini hayat ve değişim sorunu, sekülerleşme tartışmalarının sıra yanı sanal dünya ve sanal din kavramlarıyla daha geniş bir perspektif kazanmış. Bu çalışma iletişim sektöründeki ilerlemelerin yanı sıra dijital çağda dinin geçmişi veya bugüne kadar yeni şekil ve anlayışını ve karşılıklı etkileşim sürecini ele almaktadır.⁶⁰ Vinsensius Bawa Toron ve arkadaşlarının "Integration of Digital Media in Religious activities: Potential and challenges for Catholic education" isimli makalesi, dijital medyanın Katolik eğitimi bağlamında, özellikle dini faaliyetlerde kullanımını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada kullanılan yöntem içerik analizinin yanı sıra ATLAS.ti7 (nitel veri analizi yazılımı) yazılımı kullanılarak cemaatin çeşitli yönleriyle ilgili röportajlardır. Kilise inşası tarihini, mimari tasarımı, topluluk katılımını, kutsama törenlerini, fotoğrafları, videoları, yazıları, dijital medya entegrasyonunu vb. kapsar. Sonuçlar, dijital medyanın, fotoğraf, video ve yazı paylaşımı ve dijital medyanın dini deneyimlere entegre edilmesi de dahil olmak üzere çeşitli kilise faaliyetlerinde kullanıldığını ortaya koyuyor. Ancak Katolik eğitimi bağlamında kullanımı hala dardır. Bu faktörler arasında yerel koşullar, sınırlı kaynaklar ve pastoral öncelikler yer almaktadır. Bununla birlikte, dijital medyanın, doğru yaklaşım ve doğru kaynaklara yatırım ile Katolik bağlamında bir eğitim aracı olarak kullanılma potansiyeli büyüktür⁶¹. H. Champell, "Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds", isimli kitabında yeni medya dünyasında dijital dini ve dini pratikleri ayrıntılı olarak açıklamıştır⁶².

⁵⁹ Okumuş, S. "Dijitalleşme ve Dini Pratikler: Bir Literatür Taraması." (Tam Akademi Dergisi, 2(3), 101-122., 2023).

⁶⁰ Akgül Mehmet. "Dijitalleşme ve Din, Marife, 17/2", 2017.

⁶¹ Toron V.B. vd. "Integration of Digital Media in Religious Activities; "Potentials and Challenges for Catholic Education", (Religio: Jurnal Studi Agama-agama Vol. 13, No. 2 (2023), 165-187 DOI: 10.15642/religio. v13i2.2481, ts.).

⁶² H. Champell. "Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds", (Routled-

6. DİJİTAL DÖNÜŞÜM VE DİNİ DEĞERLER

Geleneksel din ve medya ile ilgili her çalışmanın dini ritüellerde bir dönüşüme karşılık geldiği açıktır. Dinde dijital dönüşümü anlatan pek çok araştırma mevcuttur. Mustafa Çuhadar “Postmodernizm, Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık” isimli çalışmasında: “*Medya dindarlığı, prime-time dindarlığı, sanal dindarlık, sosyal medya dindarlığı, sanal cemaat dindarlığı, selfie-dindarlık, tekno-dindarlık, dijitalleşen dindarlık, dijital dindarlık, kes-yapıştır dindarlığı ve çevrim içi dindarlık*” gibi çeşitli dindarlık türlerinin olduğunu belirtmiştir. Yazar dijitalleşme, postmodernizm ve dindarlık arasındaki ilişkiyi, literatüre dayalı olarak ‘hibrit dindarlık’ kavramıyla açıklamıştır. Hibrit dindarlığı, dijital mecralara uyumlu bir dindarlık formu olarak tanımlamıştır⁶³. Neslihan Hocaoğlu’nun Yüksek Lisans Tezi olan “Dijital Dünyada Değişen Din Anlayışı” adlı çalışmanın ana gelişimine göre, dinin internet teknolojisinin aktarılmasını onaylamasına rağmen, dinî bilginin mevcut olması için internet tercih edilmektedir. Araştırmanın sunumuna göre, dijital medyada dinî bilgiler bazen orijinal sınırların ortaya çıkarılarak sunulduğu, bazen de dinî görevlerde özgürlükler kullanabileceği modern çağa uyumun sağlandığı belirlenmiştir. Ayrıca sanal ortamlardaki dini paylaşımların ve takip edilen dini temsilcilerin dini kimliklerini güçlendirdikleri de belirtilmiştir⁶⁴.

Selver Berk ve Beyzade Nadir Çetin, “Dijital Çağda Dini Ritüel Algısının Dönüşümü” başlıklı çalışmalarında, dijital iletişim teknolojilerinin giderek çeşitlenmesi ve işlevselleşmesinin, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde hızlı bir dijitalleşme sürecine yol açtığını ve din olgusunu etkilediğini gözlemlemişlerdir. Dijital gelişmelerin dini eğitime ve pek çok dini alana kolaylık sağladığı, katılımcıların yaşamlarını daha pratik hale getirdiği gerçeği ortaya çıkmıştır. Katılımcıların teknolojik gelişmeleri dini yaşam alanlarında etkin bir şekilde tercih ettikleri görülmüştür⁶⁵. Mehmet Haberli “Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü” adlı çalışmasına göre: günümüz iletişim teknolojilerinin toplumsal yaşama egemen olduğu çağı, dijital çağ olarak tanımlanmaktadır. Din ve dindarlık anlayışlarının içeriği ve şekillerinin değiştiği görülmektedir, bu da toplumsal bir kurum olan din için önemlidir.

ge, Taylor and Francis Group, London and New York, 2013, 2013).

⁶³ Çuhadar M. “Postmodernizm, Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık” (Tevilat 2/1 (2021), 67-88. <https://doi.org/10.53352/tevilat.994404>, 2021).

⁶⁴ Hocaoğlu N. “Dijital Dünyada Değişen Din Anlayışı” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2023, İstanbul, ts.).

⁶⁵ Berk S.- Çetin B.N., “Dijital Çağda Dini Ritüel Algısının Dönüşümü” (Sosyolojik Bağlam Dergisi, 4(3),248-272. 2023 Doi:10.52108/2757-5942.4.3.3, 2023).

Dijital çağda bireyler/toplumlar ile din arasında farklı bir ilişki gelişmiş, dini anlayışlar ve pratikler yeni bir şekil almıştır. Yeni medya ve mobil iletişim teknolojileri, dijitalleşme sürecinde dinin inanç, ahlak, ibadet, cemaat ve benzeri unsurların üzerinde geleneksel dini kabul ve dindarlık anlayışlarının oyunlarına neden olmuştur. Bu araştırma, toplumun yaşadığı, entegre edilen dijital iletişim teknolojilerinin ve dijital medyanın toplumdaki dini anlayışı ve dindarlığının nasıl değiştirildiğini nitel bir yaklaşımla incelemektedir⁶⁶. Ömer Faruk Yazar, “İletişim ve Sosyal Medya Çağında Din Eğitiminin Dönüşüm ve Etkileri” adlı çalışmasında sosyal medyanın din eğitimi nasıl pazarlandığını araştırmıştır. İlk olarak iletişim, medya, sosyal medya ve din eğitimi kuralları anlatılıyor. Daha sonra insanların iletişim aşamalarında ve sosyal medyanın hayatına katılım, iletişim ve sosyal medyanın dini eğitime ve ardından da sosyal medyadaki dini değişime ve algılara odaklanılmıştır. Sosyal medyanın mahremiyet sınırlarından bahsedildikten sonra tezin odak noktası, iletişim ve sosyal medyanın sürdürülmesi din eğitiminin nasıl olması gerektiği üzerine yoğunlaşmıştır⁶⁷. Hilal Gökbayrak ve Şevki Işıklı’nın “Dijital Din Teorisi: Dijital Din, Geleneksel Dine Karşı” adlı çalışmasına göre: İletişim teknolojisinin seviyesi ve sonuçları düşünüldüğünde, dijitalleşmenin dininin değiştiği görülüyor, çünkü dini muhafaza eden ve koruyan bir faktör olarak kabul edilmiştir. Dijitalleşme geleneğe dayalı din tasarımında büyük değişikliklere sebep olmuş ve dini dijital forma geçişe neden olmuştur. Bu çalışmada yapılan analitik tedaviye göre dijital din, sosyo-teknik-dijital bir olgu olarak belirlenmekte; dijital din koşulları, problemler, dijital beşeri bilim paradigması ve araştırma teknikleri ele alınmaktadır. Böylece “dijital din” araştırmaları için teorik bir çerçeve sunulmuştur⁶⁸. “Dijital Çağda İnsan Kalmak” konulu IV. Uluslararası Kadın ve Adalet Zirvesindeki konuşmalar Ruhan Umud tarafından derlenmiştir. Bu çalışmada insan, kadın, etik değerler ve din çeşitli başlıklar altında ele alınmıştır⁶⁹. Dicle Üniversitesi tarafından düzenlenen ve Esra Aslan ile arkadaşları tarafından edit edilen “Dijitalleşme, Değerler ve Din Sempozyumu bildiriler kitabında dijitalleşme, dini ve insani değerler çeşitli

⁶⁶ Khabibullina, Z. R. “(Practices of Using Digital Technologies in the Muslim Community (Using the Example of Hajj))”

⁶⁷ Yazar Ö.F. “İletişim ve Sosyal Medya Çağında Din Eğitiminin Dönüşüm ve Etkileri”, (Yüksek Lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022, Bursa, ts.).

⁶⁸ Gökbayrak H.- Işıklı Ş. “Dijital Din Teorisi: Dijital Din, Geleneksel Dine Karşı, Yapay Zekâ, Trans-hümanizm ve Din” (Muhammed Özdemir, Editör, Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, ss.105-145, 2021).

⁶⁹ Umud R. “Dijital Çağda İnsan Kalmak”, (IV. Uluslararası Kadın ve Adalet Zirvesi 26-28 KASIM 2020 / İstanbul, Kadem Yayınları, ts.).

başlıklar altında işlenmiştir⁷⁰. Demir'in "Dijitalleşen Dünyada Din Eğitiminin Yeri" isimli çalışmasında, kitlesel iletişim araçları ile din eğitimi arasındaki ilişkiler analiz edilmiştir. Ayrıca bu çalışmada kitle iletişim araçlarının din eğitimi üzerindeki etkileri hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Yöntem açısından ise medya, dijitalleşme, kitle iletişim araçları ve din eğitimi ile alakalı yazılı ve sözlü kaynaklar araştırılmış ve kazanılan bilgiler bağlamında konu detaylı şekilde değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, kitle iletişim araçlarının günümüz din eğitimi ve dijitalleşme ilişkisine ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Konuya çok yönlü bakabilmek için de daha önceden yapılmış birçok çalışmaya ulaşılmış ve bunlar arasında anlamlı karşılaştırmalar yapılarak çeşitli örnekler verilmiştir. Aynı zamanda günümüzde toplumun dijital araçları doğru şekilde kullanarak din eğitimi hususunda daha etkin bir şekilde faydalanabilmesi, araştırmanın elde edilen önemli sonuçları arasında görülmektedir⁷¹. Peters ve arkadaşları "Meta for Faith -How Digital Technology is Reconfiguring Faith-Based Institutions" adlı çalışmaların göre: bu alanda Meta, 2020'de farklı dini toplulukların üyelerinin dijital teknolojileri misyonlarının amaçlarına uygulama konusunda diyalog kurmak ve inançlarını ifade edip kutlamak için Meta ile etkileşime geçtiği iki girişim başlattı. Bu bağlamda dijital teknolojilerin kullanımının etkisi, diğerlerinin yanı sıra, dini toplulukların sınırları aşan davranışlarına da yol açmıştır. İnanç için Meta'nın bu örneği kullanıldığı ve dijital teknolojilerin inanca dayalı kurumlardaki olanaklarını belirlemek için kurumsal teoriden yararlandığı görülmüştür. Böylece teknolojinin inanç temelli kurumları nasıl dönüştürdüğü ortaya konulmuştur⁷².

Battista D. "The Digital as Sacred Space: Exploring the Online Religious Dimension.." isimli çalışmasında dini geleneklerin dijital boyuta nasıl uyum sağladığını ve benimsediğini analiz ederek, kutsal ile dijital arasındaki etkileşimin dinamiklerini ve bundan kaynaklanan teolojik, kültürel ve sosyal sonuçları araştırmıştır. Bu makale, bu temaları inceleyerek dijitalleşmenin kutsal yer gibi geleneksel kavramları nasıl yeniden tanımladığını ve dijital çağda dini uygulamaların nasıl geliştiğini açıklamıştır. Bu amaçla, çağdaş dini alanda gelenek ve yenilik, özgünlük ve parçalanma, katılım ve mesafe

⁷⁰ Esra Aslan- Emine Gören- Bayam Abdulsamet- Kaya Faruk Evrenk, "Dijitalleşme Değerler ve Din Sempozyumu Bildiriler Kitabı", (, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,4-5 Nisan 2019, Diyarbakır Diyanet Vakfı Yayınları: <https://www.diyanetvakfiyayin.com.tr>, 2019).

⁷¹ Demir I. "Dijitalleşen Dünyada Din Eğitiminin Yeri" (The Journal of Academic Social Science Studies Yıl: 15- Sayı: 90, s. 207-216, Yaz 2022, 2022).

⁷² Peters U.- Haskamp T- Albizri A. "Meta for Faith -How Digital Technology is Reconfiguring Faith-Based Institutions", (Conference: Forty-Second International Conference on Information Systems (ICIS)nAt: Austin, USA, December 2021, ts.).

arasındaki gerilimleri araştırarak kutsalın dijital bağlamda dönüşümüne ilişkin bir bakış açısı sunmuştur. Bu makale, dijitalin kutsallık kavramını nasıl yeniden tanımladığını, bu yeni dönemde din için yeni ufuklar ve zorluklar açtığını vurgulamıştır⁷³. Giannelia'nın "Digital Religion: How Religious Organizations Derive Value from Technological Innovations" adlı incelemesinde fenomenolojik bir yaklaşım kullanarak, farklı dini kuruluşların dijital BT (bir kilise)'yi neden farklı şekilde kullanabileceğini ve dinlerin özelliklerinin ve de dini kuruluşların BT'den değer elde etme yeteneğini nasıl etkileyebileceğini anlamayı amaçlamaktadır⁷⁴. Walid Ragheb'in "Digital Transformation and Its Effects on The Value System in Islamic Societies" başlıklı araştırması, iletişim ve bilgi teknolojisinin İslam toplumlarının değer sistemine yansımalarının boyutunu ve bu dönüşümün olumsuz etkilerinden kaçınmak için derin bir farkındalıklar yaratma çabasını ifade ediyor. Bireylerin kişisel farkındalığı dışında faaliyet gösteren dijital bilginin otoritesine karşı çıkarak, yarattığı çatışmaya güçlü bir iradeyle karşılık vermeyi öğütüyor⁷⁵. Catalá'nın "Christian Values In The Digital Society. Initiatives Seeking Communion Between the Digital Age And Religion" adlı çalışmasına göre: bugün toplum tamamen değişti ve dijital çağ sahneye çıktı ve artık dijital çağın değerleri var. Katolik Kilisesi toplumun yaşadığı bu değişimlerden habersiz değil. Bu çalışmada, bu görüşlerin ışığında, dünyada meydana gelen en önemli değişikliklerin kısa bir özeti ve Katolik Kilisesi'nin pastoral işlevini yerine getirme şekli analiz edilmiştir. Ayrıca toplumda gerçekleşen sürekli değişikliklere uyum sağlamak için Katolik Kilisesinin hangi yeni araçları seçtiği ve nasıl uyguladığı incelenmiştir⁷⁶. Thomas, Kuhail ve AlBeyahi adlı yazarların "The Metaverse, Religious Practice and Wellbeing: A Narrative Review" isimli çalışmalarına göre Metaverse, internet'in evriminde bir sonraki aşama olarak lanse ediliyor. Metaverse olarak ortaya çıkan bu dijital ekosistem yaygın olarak birbirine bağlı çok kullanıcı, büyük ölçüde ölçeklendirilmiş çevrimiçi ortamların kalıcı bir matrisi olarak kavramsallaştırılıyor. Aynı zamanda sanal gerçeklik (VR) gibi sürükleyici

⁷³ Battista Daniele., "The Digital as Sacred Space: Exploring the Online Religious Dimension.." (Academicus International Scientific Journal. 29. 21-37. 10.7336/academicus.2024.29.02., 2024).

⁷⁴ Giannelia Tanya. "Digital Religion: How Religious Organizations Derive Value from Technological Innovations" (ICIS 2020 Proceedings. 17., 2020).

⁷⁵ Ragheb Walid, O. "Digital Transformation and Its Effects on The Value System in Islamic Societies." (NTU Journal for Administrative and Human Sciences (JAHS), 2(2), 196-212., 2022).

⁷⁶ Catalá R.M. "Christian Values In The Digital Society. Initiatives Seeking Communion Between the Digital Age And Religion" (Teka Komisji Prawniczej" (PAN Oddział w Lublinie, vol. XV, 2022, no. 1, pp. 163-172 <https://doi.org/10.32084/tpk.4463>, 2022).

dijital teknolojiler aracılığıyla en iyi şekilde deneyimlendiği anlatılıyor. Bu anlatı incelemesi, çevrimiçi dini uygulamalara ilişkin çağdaş araştırmaları ve sürükleyici dijital teknolojilerin dini amaçlarla kullanılmasını tasvir eder. Bu husus, çevrimiçi ve sürükleyici bir teknoloji olan metaverse'in, dini/dini uygulamaları nasıl etkileyebileceğini dair tartışmaları aydınlatır. Araştırmaya göre Metaverse'in ortaya çıkışı, insanlığın gelişmesinin eski bir kaynağıyla bağlantı kurmanın yeni bir yolunu temsil edebilir⁷⁷. Panaitova P.N. ve Solovev A.P. adlı yazarların "Key Trends in the Transformation of Religious Consciousness in the Digital Society" isimli makalesinde modern toplumun dijital modernleşmesinin etkisi altında dini bilincin dönüşümündeki ana eğilimleri belirleme konusu çalışılmıştır. Makale, "doğrudan", "araçsal" ve "işlevsel" değişimleri içeren dönüşümler sırasında dinsel bilincin kutuplaştığını tespit etmektedir. Bu kutuplaşma, dini bilincin liberalleşmesi, rasyonalizasyonu ve çoğulculuşmasının artması ve toplumdaki bu süreçlere eş zamanlı tepkinin, dijital bir toplumun dini bilincinde koruma değerinin, köktenci fikirlerin artmasına yol açmasıyla ifade edilmektedir. Buna dayanarak, kökten dinciliğin büyümesinin, dijitalleşmenin negatif sonuçları, küreselleşme, bir bütün olarak toplum yaşamının ve rasyonelleşmenin hızlanması ile doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir. Kökten dincilik aynı zamanda bizzat dinin modernleşmesinin yoğunluğuyla da doğrudan bağlantı içindedir⁷⁸.

7. MOBİL UYGULAMALAR, GENÇLİK VE HACILAR

Dinin dijitalleşmesi sadece dönüşüme ve adaptasyona yol açmakla kalmaz, aynı zamanda yeni işlevlerin, kurumların, rollerin, uygulamaların, fenomenlerin ve eserlerin (dijital ürünler ve BT teknolojileri) ortaya çıkmasına da yol açar. Modern koşullarda, din ve teknolojinin daha da kaynaştığını görüyoruz. Din giderek teknolojiden transhümanist karakter kazandığında, dünya görüşüne dair sorunlarını tamamen teknolojik yollarla çözmekte⁷⁹. Bu bağlamda internet, dini bilginin önemli bir kaynağı olarak, inanan genç nesiller arasında artan öneme sahiptir. Bunun nedeni, modern bilgi teknolojilerinin gençlerin günlük yaşamlarına girmesi ve aynı zamanda belirli koşullar altında güvenlik düzenine uygu olmasıdır. Bununla beraber internet

⁷⁷ Thomas J. -Kuhail M.A.- Albeyahi F. The Metaverse, "Religious Practice and Wellbeing" (A Narrative Review, Cyberpsychology, Behavior, And Social Networking Volume 27, Number 1, Sayfa 57-63, 2024 Mary Ann Liebert, Inc. DOI: 10.1089/cyber.2023.0003, ts.).

⁷⁸ Panaitova P.N.- Solovev.A.P. "Key Trends in the Transformation of Religious Consciousness in the Digital Society", (, Online J. Commun. Media Technol., 9(4), e201931, 2019).

⁷⁹ Chesnova, E. N. "Digitalization of religion: Islam."

ergenin din algısı ve ahlaki değerlerini de etkileyerek genç neslin sosyalleşmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla gençlerin internetteki zararlı yayınlara karşı korunması önemli bir konudur⁸⁰. Sibel Kandemir ve Hicret Toprak'ın "Gençliğin Dini Referans Dünyası ve Dijital Medya" başlıklı çalışması, 18-25 yaş arası üniversite öğrencisi gençlerde dini bilgi kaynakları ile dijital medya arasındaki ilişkinin incelenmesine odaklanıyor. Ankara'da yer alan beş üniversitedeki 758 öğrencinin dijital analiz verileri analiz edildi. Üniversitenin gençliğinin dijital ortamda araştırdıkları dinî konular, tercih ettikleri dijital ortamlar ve dinî etkilere erişim yolları ilişkisel tarama modeliyle analiz edilmiştir. Araştırmalara göre, üniversitelerin yaklaşık %70'i günde 3 yıldan fazla dijital platform kullanıyor, ancak yüzde 36 oranında çoğunluk dijital dini kaynakları yeterli bulmuyor. Gençlerin %66'sı, genellikle ve her zaman dijital platformlarda aradıkları dini bilgilere kolayca erişilebiliyor, ancak yalnızca %31,5'i dini özellikler oluştururken dijital medya kaynaklarını artırmayı hedefliyor.⁸¹ Hüsnü Ezber Bodur ve Sezai Korkmaz'ın "İlahiyat Öğrencilerinde Sosyal Medya Kullanımı ve Dindarlık İlişkisi" isimli çalışmalarında İlahiyat öğrencilerinin sosyal medya kullanımları ve dindarlık ilişkisi ele alınmaktadır. Çalışma 176 İlahiyat öğrencisi üzerinde yapılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre "dindarlık ile sosyal medya kullanımı arasında ilişki vardır" hipotezi doğrulanamamıştır⁸². Mehmet Haberli, "Dijital Çağda Aile: Ebeveynleriyle İlişkisi Çerçevesinde Gençlik ve Din" yayınında, gençlerin ailedeki dini sosyalleşme, din algısı ve dindarlık süreçlerini ele alan, literatüre dayalı bir analiz yapmıştır. Araştırmanın sonucunda hem dünya genelinde hem de Türkiye'de gençlerin dinle ilişkilerinin yetişkinlere göre daha düşük olduğu gözlemlenerek, din algısı ile dijitalleşme arasında bir ilişki belirlenmiştir. Stewart M. Hoover, medyanın çocukların üzerinde varlığını incelediği "Dijital

⁸⁰ Karaca M. "İnternet Gençliği: Yeni Bir Gençlik Tiplemesi Denemesi", (e-Journal of New World Sciences Academy 2007, Volume: 2, Number: 4, 419-438, Article Number: C0027, ts.); Açar R.S., "Televizyonun Ergenin Din Algısı ve Ahlaki Tutumu Üzerindeki Etkisi (Muş İli Örneği), Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü", 2016; Bodur, H., & Korkmaz, S., "İlahiyat Öğrencilerinde Sosyal Medya Kullanımı ve Dindarlık İlişkisi." (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (30), 329-351., 2017); Hoover S.M., "Dijital Çağda Çocuk Medyası ve Din): Zorluklar ve Koşullar", (Çocuk ve Medeniyet Cilt: 6 Sayı: 12, 2021/2: 197-206, ts.); Kurttekin F., "Bilişim Çağında 'Gençlik, Din ve Değer' Konularını Ele Alan Makaleler Üzerine Bir İnceleme," (Eskiye 45 (Eylül/September 2021), 781-795, ts.); Kramer D., "The Internet, the Problem of Socialising Young People, and the Role of Religious Education." (Religions 14: 523, 2023).

⁸¹ Kandemir S.- Toprak H.K. "Gençlerin Dini Referans Dünyası ve Dijital Medya", (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 64:2 (2023), 557-590 DOI: 10.33227/auifd.1320301, ts.).

⁸² Bodur H.- Korkmaz, S. "İlahiyat Öğrencilerinde Sosyal Medya Kullanımı ve Dindarlık İlişkisi."

Çağda Çocuk Medyası (ve Din): Zorluklar ve Koşullar” isimli çalışmasında da bu durumun analizini yapmıştır⁸³.

Günümüzde gençler dini kimlikleri, sanal dini internet toplulukları, çeşitli dini medya kuruluşları, bilgisayar oyunları gibi dijital alanın nesnelere ciddi şekilde etkilenmektedir⁸⁴. Bilgisayar oyunlarında dini sembolizmi kullanmak kutsal bir anlam taşımaz, ancak şüphesiz, oyuncunun bilinçaltını etkiler. Oyun, referans olarak belirli bir karakterle ve tarzıyla kendini tanımlamaktadır⁸⁵. Belirli bir temaya sahip bir oyun alanı, dinlere ve etnik gruplara karşı tutum oluşturabilir⁸⁶. Ruhdan Uzun “Çocukların Yeni Medyada Zararlı İçerikten Korunması: Etik Bir Yaklaşım” adlı yazısında çocukların yeni pazarlarda hem kullanıcı hem de içerik üreticisi olarak yer almalarının, tehlikeli içeriğe ve suistimale maruz kalma olasılığı açısından endişeler taşımaktadır. Bu sorunların çözülmesi için yeni ürünlerin çıkarılması, özgürlüklerin üzerindeki kontrollerin artırılabilceği yönlerde yeni endişeler doğurmaktadır.

Bu çalışmada, özgürlükleri kısıtlayıcı yasal düzenlemelerin azaltılması için etiksel düzenlemelerin ele alınması esastır. Bu nedenle, çocuk haklarına karşı yapılan etik ihlallerden ilham alınarak yeni medyadaki içeriklerin, enerji, şarj ve sorumluluklarının ne olduğu araştırılmıştır. Bu şekilde, yeni medyanın istisnai özelliklerine uygun etik ilkeler ve davranış kodlarının geliştirilmesine yönelik tartışmalara katkı sağlanmıştır⁸⁷. Yujin Jang and Bomin Ko “Online Safety for Children and Youth under the 4Cs Framework—A Focus on Digital Policies in Australia, Canada, and the UK” başlıklı çalışmada: temas, içerik, davranış ve sözleşme riskleriyle ilgili “4C risk çerçevesi” altında çocukların ve gençlerin çevrimiçi güvenliğine ilişkin önceki literatürü analiz etmektedir. Avustralya, Kanada ve Birleşik Krallık’ın kurumlarını, yönetimlerini ve hükümet öncülüğündeki programları karşılaştırmakta, ayrıca hükümetin ve eğitimcilerin gençleri internetin zararlı etkilerinden koruması için yapılması gerekenleri sıralamaktadır⁸⁸. İnternetin ve özellikle fiziksel mobiliteye

⁸³ Hoover S.M. “Dijital Çağda Çocuk Medyası (ve Din): Zorluklar ve Koşullar”;

⁸⁴ Türkkân Z., “Kimliğin Oluşumunda ve Korunmasında Dinin Rolü” (Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, Ankara, ts.).

⁸⁵ Yorulmaz B. “Dijital Oyunlarda Müslüman Temsili” (Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (Mediad) 2018, 1(2), 275- 286, ts.).

⁸⁶ Gürsoy S.- Çoştur Y. “Dijital Oyunlarda İslamofobik Unsurlar”, (Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Sayı-19, Sayfa 107-129, 2022).

⁸⁷ Uzun R. “Protecting Children From Harmful Content in New Media”: (An Ethical Approach Etkileşim, yıl 1, sayı 1, sayfa 31-43, 2018, ts.).

⁸⁸ Jang Y.- Ko B. “Online Safety for Children And Youth Under The 4Cs Framework—A Focus On Digital Policies in Australia, Canada, And The UK” (Children 2023, 10, 1415., ts.).

tamamlayan akıllı telefonların popülerliği, mesafe ve konumun öneminin kaybolmasına katkıda bulunuyor. Sosyal ağlar ağırlıklı olarak Müslüman hacılar arasında haberleşme, seyahat, konaklama ve deneyim alışverişi için güvenli bir yer haline gelmektedir⁸⁹. Mevcut çevrimiçi hac grupları, dünya çapında küçük topluluklar tarafından oluşturulduğundan, haklı olarak dijital medya kültürleri olarak adlandırılabilir. Mobil uygulamalara dayalı olarak siber uzayda “sanal hac” ve hac ibadeti yapmayı teklif eden pek çok farklı program bulunmaktadır. Böylece Müslüman topluluğu Hac altyapısını geliştirmek için mevcut dijital ürünleri entegre ediyor ve yeni dijital ürünler yaratıyor. Aynı zamanda, Müslüman toplumda dijital teknolojilerin rolü iki açıdan değerlendirilmektedir: 1. Dijital teknolojiler modern toplumda acil bir ihtiyaçtır; 2. Dijital teknolojiler kutsal ayınların yerine getirilmesini basitleştirmeye yardımcı olmaktadır⁹⁰.

8. PANDEMİ DÖNEMİNDE DİN

Din kültürü sınırları içinde insanın varlığının yeni bir resmini oluşturan dijital din yansıması, kişinin geleneksel alışılmış iletişim düzeyini kısmen veya tamamen kaybetmesinden kaynaklanmaktadır. Modern toplum bağlamında, dini alanın sınırları içinde meydana gelen sorunlar ve süreçler, yeni bir anlam kazanan iletişimsel ilişkiler alanını dönüştüren dijitalleşme merceğinden ortaya çıkarılmaktadır. Pandemi döneminde, kişinin Tanrı'ya geleneksel çağrısında başka bir etkileşim biçimini görmeye başladığı ve dijital iletişim düzeyinde çevrimiçi kaynaklar aracılığıyla yeni bir iletişim tarzının ana hatlarını benimsediği gerçektir⁹¹.

Pandemi krizinin kışkırttığı koşulların, insanın dini yaşamı ile sanal alanın yakınlaşmasına katkıda bulunduğu bir gerçektir. Pandemi, teknolojinin dinde oynadığı rolü ve önemi hakkındaki fikirlerinin değişmesine neden olarak din görevlilerine dijital çevrenin sınırlarını genişletmeleri için birçok olanak sunmuştur. Durum büyük ölçüde değişti ve eskiden kabul edilemez olduğu düşünülen şeyler bu dönemde gerçeklik kazandı. Mensuplar dini kurumları ziyaret etme veya ibadetlere katılma olasılığından uzak kaldıkları için dini geleneklerde de ister istemez bir zayıflama oluştu. Tüm bu faktörler, birçok

⁸⁹ MUAREMI, Amir et al., “Understanding Aspects of Pilgrimage Using Social Networks Derived From Smartphones” (Pervasive And Mobile Computing Volume 15, December 2014, Pages 166-180, Ts.).

⁹⁰ Khabibullina, Z. R.). Practices of Using Digital Technologies in the Muslim Community (Using the Example of Hajj)”.

⁹¹ Fomina, M. N.- Emich, N. A. “Digitalization of religious space: a philosophical view of the problem.”

geleneksel dini uygulamanın aktarıldığı yeni bir sanal gerçekliğin zorla benimsenmesine yönelik güçlü bir itici güç oldu. Böylece, pandemi döneminde, sanal dini alanın yeniden yorumlanması ve genişlemesi gerçekleşti. İnananlar sadece internetten bilgi almakla kalmayıp aynı zamanda çevrimiçi ritüellere ve ibadetlere katılma fırsatına da sahip oldular. İnanalar pandemiyi bir kader olarak görüp, bu imanla pandemiyi aşmaya da çalıştılar⁹².

Carola ve arkadaşlarının “Religion and the COVID-19 Pandemic: Mediating Presence and Distance” adlı çalışmasında; dini toplulukların, mevcudiyet ve birliktelik kurmaya yönelik dini ve manevi arzuları doğrultusunda, Covid-19 pandemisi döneminde, Pentekostal şifa, Mormon eskatoloji, Hindu diasporik ritüelleri, Çin ruh medyumları, sanal Burning Man festivali, Sufi ses meditasyonları ve televizyonda yayınlanan Şii Müslüman matemi üzerine çalışmaları sunmaktadır. Bu çalışmalar toplu olarak pandemik ritüellerde (1) Medyanın dönüşlü ve büyüdü olduğunu; (2) Dini duyum yapışkandır ve yeni dolayım koşulları altında bile somutlaşmış ve anımsatıcı şekillerde varlığını sürdürür; (3) Uzay ve zaman modüler, yer değiştirebilir, yoğunlaştırılmış ama yine de genişleyen bir biçimde ortaya çıkıyor. Ritüel yenilikler, salgın öncesi kozmolojiler, teolojiler, ayinler ve sosyal hiyerarşiler ile süreklilikleri ortaya çıkarırken ve önceki ritüel duyuşal deneyimlerin anılarına dayanırken, yeni tür aracılıkları, duyuşal etkileşimleri ve zamansal-mekansal düzenlemeleri tetikleyebilir yargılarını ortaya çıkarır⁹³. Aunul ve Handoko, “Digital religion: How Digital Immigrants Access Religious Content During Pandemic” başlıklı çalışmasında Covid-19 salgının insanı değiştirdiğini, dini uygulamaları da dahil olmak üzere, artık tüm faaliyetlerin sosyal medya aracılığıyla yapıldığını ifade ediyor. Bu makale Cakarta’daki dijital göçmenlerin dine nasıl ulaştıklarını anlamayı hedefliyor. Bu araştırmada medya bağımlılığı teorisi kullanıldı. Bireyler ve medya arasındaki ilişkiler araştırıldı. Sonuçlar bilgi verenlerin din arayışında dijital medyaya bağımlı olduklarını ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca Bazı dijital (sosyal) platformlarda bazı dini çevrelere katıldıkları tespit olundu⁹⁴.

⁹² Aduragba OT, Cristea A.I, Phillips P, Kurlberg J, Yu J, “Religion and Spirituality on Social Media in the Aftermath of the Global Pandemic, arXiv:2212.11121v1 [cs.CY]”, ts.; Turan Y, Bostan S, Baynal F, “The Effect Of Covid-19 Pandemic on Religion” (ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 12(1), 319-338, 2022, ts.); Sisti LG, Buonsenso D, Umberto Moscato U, Costanzo G ve Malorni W, “The Role of Religions in the COVID-19 Pandemic”: (A Narrative Review. Int. J. Environ. Res. Public Health 2023, 20, 1691., ts.).

⁹³ Lorea C.E.- Mahadev N.- Lang N.- Chen N. “Religion and the COVID-19 Pandemic: Mediating Presence and Distance”, (Religion 52 (2), Pages 177-198 (2022), ts.).

⁹⁴ Aunul S.- Handoko D, “Digital religion: How Digital Immigrants Access Religious Content During Pandemic”, (Islamic Communication Journal Vol. 7, No 1 (2022), 77-88 DOI: 2022).

Kowalczyk ve arkadaşlarının “Religion and Faith Perception in a Pandemic of COVID-19” adlı çalışmalarına göre: COVID-19 salgını dini ve inancı farklı şekillerde etkilemiştir. Dünya çapında çok sayıda kısıtlama uygulandı. İnanların katılım durumu, yetkililerin virüsün yayılmasıyla mücadele için toplantıların sınırlandırılması gerektiği yönündeki uyarılarıyla çelişti. Din çoğu zaman ruh için merhem rolü oynamıştır ve düzenli dini katılım daha iyi duygusal sağlık sonuçlarıyla ilişkilidir. Çalışmada COVID-19’a maruz kalmanın imanı güçlendirip güçlendirmedeğini incelenmiştir. Çalışma koronavirüs salgını karşısında maneviyatın güçlü duruşunu doğrulamıştır⁹⁵. Abdulaziz Altawil’in “Digitalizing Religion in the Age of COVID-19: A Uses and Gratifications Perspective” adlı tezine göre Mevcut COVID-19 salgını dünya çapında insanların dini davranışlarını etkiledi. Coronavirüs salgını nedeniyle yüz yüze yapılan dini hizmetlerin çoğu sanal platformlara kaydı. Salgının ortasında çevrimiçi dine geçiş, ibadet edenlere inançları ve topluluklarıyla bağlantı kurabilecekleri bir sığınak alanı sağladığı için pek çok sorunu hafifletti. 2020 Pew Research analizine göre pandemi, birçok Amerikalının yerel dini kurumlarla fiziksel olarak etkileşime geçmek yerine dini içerikleri çevrimiçi takip ederek dini alışkanlıklarını değiştirmesine neden oldu. Bu tez, COVID-19 salgını sırasında dijital medyanın insanları dinle buluşturmadaki rolünü araştırarak bu olgunun bir ön incelemesini sunmaktadır. Bu çalışmada, 2021 ile 2022 yılları arasında küçük bir Müslüman grubuyla (N=20) yapılan derinlemesine görüşmelerle başlayan karma yöntemli bir analiz kullanılmıştır. Görüşme verileri, Müslümanların salgın döneminde dini dijital medya kullanımlarının ve bu dönemdeki memnuniyetlerinin birçok yönünü ortaya çıkarmıştır. Bir yandan dijital dünyaya olan inançlarıyla bireysel ilişkiyi yansıtan nitel verilerden, diğer yandan da dinin dijitalleşmesindeki uzun vadeli etkileri ve pandemi sonrasını analiz eden birçok temel tema ortaya çıkarılmıştır. Anket sonuçları ayrıca dijital din uygulamalarını şekillendirebilecek diğer özellikleri de göstermektedir. Bu faktörler bireysel dindarlık düzeyi, teknolojiye yönelik tutumlar, aidiyet duygusu ve dijital medyanın dini tüketimi ile ilgilidir⁹⁶.

⁹⁵ Kowalczyk, O.- Roszkowski, K.- Montane, X., “et al. Religion and Faith Perception in a Pandemic of COVID-19” (J Relig Health 59, 2671–2677 (2020), ts.).

⁹⁶ Altawil A. “Digitalizing Religion in the Age of COVID-19: A Uses and Gratifications Perspective, Dissertation Syracuse University December”, 2022.

9. SOSYAL MEDYA KULLANIMININ OLUMLU VE OLUMSUZ YANLARI

Dinin dijital ortama tanıtılmasının hem olumlu hem de olumsuz yanları vardır. Bir yandan dini figürler inananlarla bilgi teknolojisi aracılığıyla diyalog kurmaya başlarlar, bunun sonucunda dini dinleyiciler artar, yeni takipçiler çekilir; öte yandan çevrimiçi iletişim, inananların tapınakları, camileri ziyaret etmeyi bırakmalarına ve dini topluluğun yaşamına katılımlarını en aza indirmelerine yol açabilir. Yeni dini dijital gerçekliği değerlendirmek için, devam eden süreçlerin teolojik ve ahlaki bakış açılarından analiz edilmesi ve dijital teknolojilerin insan hayatının dini alanına girmesinin kabul edilebilir sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir.

Muhammed Akram ve Asim Nasar, *Systematic Review of Radicalization through Social Media* isimli çalışmalarında sosyal medyanın şiddet içeren aşırılıkçılığa yönelik komplolar, radikaleşme ve şiddet propagandasının beslenmesi konusunda artan bir endişe kaynağı olduğu vurgulanmıştır. Radikalleşmenin belirleyicileri ve sosyal medyadaki içeriğin radikallikten arındırılmasına yönelik hafifletici önlemler de ifade edilmiştir. Sosyal medya aracılığıyla artan radikalleşmeye karşı koymak için bireylerin eleştirel sosyal medya okur yazarlığına sahip olmaları gerekmektedir. Araştırmaya göre bireysel kullanıcıların siyasi çıkarları, vatandaşların hükümete ve siyasi partilere olan inancını kaybetmesi gibi radikalleşmelerinde temel faktörlerdir. Şiddet içeren radikal materyali pasif olarak arayanların, siyasi şiddete başvurma olasılıkları daha yüksektir. Sonuçlar, deneysel tasarım, temellendirilmiş teori ve pilot müdahalelerin kullanıldığı daha fazla araştırmanın, sosyal medyadaki radikalleşmeyi hafifletmeye yönelik bir çözüm önermek açısından anlamlı olabileceğini göstermektedir⁹⁷.

Kısacası sosyal medyanın olumlu yönleri dini düşüncenin ve dini literatürün en zengin mirasına erişime, dini mekânın sanallaştırılmasına, toplumun dini yaşamında inananlara daha fazla özgürlük verilmesine ve bazı durumlarda din adamlarının katılımı olmadan bu tür sorunlarla başa çıkmalarına olanak sağlamasıdır. Olumsuz yönleri ise dini mekanlara katılımın azalması, inananların bireyselleşmesi, sahte dini akımların ve radikal dini hareketlerin çevrimiçi propagandasının yaygınlaşmasıdır. Ayrıca İnternetin sağladığı anonimlik ve takma ad yetenekleriyle ilgili birtakım zorluklar da

⁹⁷ Akram M.- Nasa A, "Systematic Review of Radicalization through Social Media, Ege Akademik Bakış / Ege Academic Review Cilt 23 • Sayı 2, 279-296, Doi: 10.21121/eab.1166627", 2023.

vardır. İnternet üzerinden, marjinal gruplar etkilerini yayabilir, toplumu manipüle edebilir ve iktidara baskı yapabilir. Dijital ortamın özgüllüğü her zaman farklı dinlerin ahlaki ve değer kriterlerine uymadığı için, dijital teknolojilerin dini uygulamalarda (sanal dua, hac, vb.) kullanılmasına izin verilen sınırlar ve uygunluğu sorusu da ortaya çıkmaktadır⁹⁸.

SONUÇLAR

(1) İnternet kullanıcısı üzerinde derin bir etkiye sahiptir. Öncelikle insanların ortak ilgileri olan diğer bireylerle iletişim kurma imkânı tanır. Zaman ve dağılım kısıtlamalarının olmadığı ve sorunların bir arada bulunduğu bu yeni ortam, kurallar, ülkeler, bireyleri ve kendi din anlayışlarını ve kayıtlı özgürce ve sınırsızca paylaşma imkânı sunar. Bu tür teknoloji, dini pratikleri çalışmak için dini toplulukları oluşturmak ve yaygınlaştırarak hizmet vermektedir. Kullanıcıya paylaşılan içerik üzerinde hâkim olma özgürlüğünü sağlar. İnternet, dini toplulukların bağlarını pekiştirici rol oynar.

(2) Dini mesajları başka insanlara, dini örgütlerin üyelerine ve üye olmayanlara ulaştırma açısından internetin çok büyük bir imkân sağlar. Elektronik medyada kültür ve din arasında özgün bir ilişki kurulurken, kimlik, dini pratikler ve dini bölümler yeni teknoloji dünyasında farklı bir şekilde gözlemleniyor.

(3) İnternet dini metinlere erişimde kolaylık sağlar.

(4) İnternet, farklı deneyim biçimleriyle ilgili olan, adanma, zevkten arınma, çekilme, birlik ve cemaat gibi manevi izinleri arttırır.

(5) İnternetin hipermetinsel yapısı, dini veya manevi tasarımları için zaman ve mekân sınırlamalarını ortadan kaldıracabilecek çeşitli olanaklar sunmaktadır. Diğer bir söyleyişle sanal-maneviyat veya dini pratik imkânı sağlar. Böylece internet dini dönüştürücü bir rol oynar.

(6) Çeşitli kutsalların internet üzerinden satılması önemli bir ticari faaliyete dönüşmüştür. İnternet, dini içerikli ürün, program ve hizmetlerin serbestçe dolaştığı bir ortam sağlamakta, ortak anlayış ve kültür oluşturmaktadır. İnternet aracılığıyla insan ve hayvan hakları, çevrecilik, seks ticaretiyle mücadele gibi insanlığın dini mücadele gücü artıyor.

(7) İnternet medyası aracılığıyla hastalıklara yönelik dini tedaviler ve sorunlara yönelik dini çözümler de sunulabilmektedir.

⁹⁸ Luchenko, K. V. "Internet and religious communications in Russia." (. Mediascope, (1), 3., 2008).

KAYNAKÇA

- Aduragba, Olanrewaju Tahir vd. "Religion and Spirituality on Social Media in the Aftermath of the Global Pandemic". 5704-5713. IEEE International Conference on Big Data (BigData)., 2023. <https://doi.org/DOI:10.48550/arXiv.2212.11121>
- Åhman, Henrik- Thoren, Claes. "When Facebook Becomes Faithbook: Exploring Religious Communication in a Social Media Context". *Social Media + Society* 7/3 (2021), 1-12. <https://doi.org/DOI:10.1177/20563051211041644>
- Akgül, Mehmet. "Dijitalleşme ve Din". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2017), 191-207.
- Akram, Muhammad- Nasar, Asim. "Systematic Review of Radicalization through Social Media". *Ege Academic Review* 23/2 (2023), 279-296. <https://doi.org/10.21121/eab.1166627>
- Altawil, Abdulaziz. *Digitalizing Religion in the Age of COVID-19: A Uses and Gratifications Perspective, Dissertation Syracuse University December*. Syracuse Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
- Al-Zaman, Md. Sayeed. "Religious Communication in Digital Public Sphere". *Jurnal Penelitian* 17/1 (2020), 29-42. <https://doi.org/DOI:10.28918/jupe.v17i1.2450>
- Aslan, Esra vd. (ed.). "Dijitalleşme Değerler ve Din Sempozyumu". Daiyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 51, 2021.
- Aunul S. ve Handoko D. "Digital religion: How digital immigrants access religious content during pandemic". *Islamic Communication Journal* 7/1 (2022). <https://doi.org/10.21580/icj.2022.7.1.10088>
- Battista, Daniele. "The Digital as Sacred Space: Exploring the Online Religious Dimension". *Academicus International Scientific Journal*. 29 (2024), 21-37. <https://doi.org/DOI:10.7336/academicus.2024.29.02>
- Berk, Selver- Çetin, Beyzade Nadir. "Dijital Çağda Dini Ritüel Algısının Dönüşümü". *Sosyolojik Bağlam Dergisi* 4/3 (2023), 248-272. <https://doi.org/10.52108/2757-5942.4.3.3>
- Bernice, Mart'in. "Religions of Modernity: Relocating the Sacred to the Self and the Digital." *Journal of Contemporary Religion* 28/2 (2013), 309-311. [https://doi.org/10.1080/Mart'in, B. \(2013\)](https://doi.org/10.1080/Mart'in, B. (2013)).
- Bezáková, Z. "Online And Offline Communities Communication As Part Of Religious Living". *European Journal of Science and Theology* 16/2 (Nisan 2020), 95-102.

- Bingaman, Kirk A. "Religion in the Digital Age: An Irreversible Process Religions". *Religions* 14/1 (2023), 108. <https://doi.org/10.3390/rel14010108>
- Bodur, Hüsnü- Korkmaz, Sezai. "İlahiyat Öğrencilerinde Sosyal Medya Kullanımı ve Dindarlık İlişkisi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2017), 329-351.
- Campbell, Haidi. "Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society". *Journal of the American Academy of Religion* 80/1 (2012), 64-93. <https://doi.org/DOI:10.2307/41348770>
- Campbell Heidi. "Religion and the Internet". *Communication Resaerch Trends* Volume 25 (2006) No. 1, 1-43, 2006.
- Campbell, Heidi. "Religion and the Internet". *Journal of computer-mediated communication* 12/3 (2017), 1043-1062.
- Campbell, Heidi A. *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*. London: Routledge, 2013.
- Catalá, Raquel Martínez. "Christian Values in the Digital Society. Initiatives Seeking Communion Between the Digital Age and Religion". *Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie* 15/1 (2022), 163-172. <https://doi.org/10.32084/tkp.4463>
- Cheong, Pauline Hope. "Religion and the Internet": *Religion and the Internet: Understanding digital religion, social media and culture*. 1215-1236. An Encyclopedia of Traditions, Diversity and Popular Expressions: Religion and American Cultures: An Encyclopedia of Traditions, Diversity and Popular Expressions, Santa Barbara, 2014.
- Chernova, E. N. "Digitalization of religion: İslam". *Humanitarian bulletins of the TSPU named after. LN Tolstoy*, (4 (40)), 70-82., 2021.
- Chesnova, E. N. "Digitalization of religion: Islam". *Islam. Humanitarian Bulletins of the TSPU Named After*. 4/40 (2021), 70-82.
- Chukwuma, Okechukwu. "An Exploratory Analysis Of Religious Communication And Practices In The Eraof Digital Communication Platforms". *International Journal of Information Technology Insights & Transformations* 2/1 (2018), 8-21.
- Çuhadar, Mustafa. "Postmodernizm, Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık". *Tevilat Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/1 (2021), 67-88. <https://doi.org/DOI:10.53352/tevilat.994404>
- Demir, İsmail. "Dijitalleşen Dünyada Din Eğitiminin Yeri". *The Journal of Academic Social Science Studies* 15/90 (2022), 207-216. <https://doi.org/DOI:10.29228/JASSS.62357>

- Dmitrieva, Elena. "Religion in Russia in the Age of Digitalization (On the Example of Orthodoxy and Islam)." *Russia and the Muslim World* 2 (2023), 129-136. <https://doi.org/DOI: 10.31249/rimm/2023.02.10>
- Dobrovie-Sorin; Garmen- GIURGEA, Lon. "Majority quantification and quantity superlatives: A crosslinguistic analysis of most." *Oxford University Press* 77 (2021).
- Dossi, Francesca vd. "Association Between Religiosity or Spirituality and Internet Addiction: A Systematic Review." *A systematic review. Front. Public Health*, 1-16.
- Ehlebracht, Mark. *Exploring the Impact of Social Media on the Religious and Spiritual Beliefs of Emerging Adults*. College: Mart'in Luther University, Doktora Tezi, 2022.
- Ergin, Yunus. "Framing the Study of Digital Religion: Waves of Academic Research, Theoretical Approaches and Themes". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2023), 137-166. <https://doi.org/DOI:10.47951/mediad.1363608>
- Evolvi, Giulia. "Religion and the Internet: Digital Religion, (Hyper)Mediated Spaces, and Materiality". *Z Religion Ges Polit* 6/2 (2022), 9-25. <https://doi.org/DOI:10.1007/s41682-021-00087-9>
- Fedorova, Marina- Rotanova, Mira. "Communication Strategies of Professional Communication of Religious Organizations in Modern Digital Society". *Communication Strategies in Digital Society Workshop (ComSDS)*, 18-21.
- Foltz, Franz- Foltz, Frederick. "Religion on the Internet: Community and Virtual Existence". *Bulletin of Science, Technology & Society* 23/4 (2023), 321-330. <https://doi.org/DOI:10.1177/0270467603256085>
- Fomina, M. N.- Emich, N. A. "Fomina, M. N.- Emich, N. A. 'Digitalization of religious space: a philosophical view of the problem.' News of Irkutsk State University. Series: Political science. Religious Studies, 43, 116-123., 2023. - Google'da Ara". *News of Irkutsk State University. Series: Political science. Religious Studies*, 43 (2023), 116-123.
- Fomina, Marina. "Digitalization of Religious Space: A Philosophical View of the Problem". *Izvestiya Irkutsko Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya Politologiya Religiovedeniye* 43 (Haziran 2023), 116-123. <https://doi.org/10.26516/2073-3380.2023.43.116>
- Fröh, Johannes- Robinson, Matthew. "Digital Religious Communication and the Facilitation of Social Resilience, Part 1: Theoretical Model and Proposal". *Journal of Religious & Theological Information* 23/5 (2023), 1-27. https://www.researchgate.net/publication/372631920_Digital_Religious_Com-

- munication_and_the_Facilitation_of_Social_Resilience_Part_1_Theoretical_Model_and_Proposal
- Gezginci, Gamze- Işıklı, Şevki. “Dindar Facebook Etkisi: Türk Kullanıcılar Üzerine Bir Analiz”. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 111-133.
- Giannelia, Tanya. “Digital Religion: How Religious Organizations Derive Value from Technological Innovations”. India, 2020.
- Gökbayrak, Hilal- Işıklı, Şevki. “Dijital Din Teorisi: Dijital Din, Geleneksel Dine Karşı”. *Yapay Zeka, Transhümanizm ve Din*. 105-145. Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara: Muhammed Özdemir, Editör, Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, ss.105-145, 2021.
- Gürsoy, Sema- Çoştı, Yakup. “Dijital Oyunlarda İslamofobik Unsurlar”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2022), 107-129. <https://doi.org/10.34085/buifd.1096738>
- Haberli, Mehmet. “Dinlerin İnternet Ortamındaki Temsili ve Dağılımı”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/1 (2013), 859-873.
- Hashmi, Umair Munir - Ab Rashid, Radzuwan. “The Representation of Islam Within Social Media: a Systematic Review”. *Information, Communication & Society* 24/13 (2021), 1962-1981. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2020.1847165>
- Helland, Christopher. “Online Religion as Lived Religion: Methodological Issues in the Study of Religious Participation on the Internet”. *Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 1/1 (2005), 1-16.
- Hocaoğlu, Neslihan. *Dijital Dünyada Değişen Din Anlayışı*. Lisansüstü Eğitim Enstitüsü: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Hoover, Stewart M. “Dijital Çağda Çocuk Medyası (ve Din): Zorluklar ve Koşullar”. *Çocuk ve Medeniyet* 6/12 (15 Aralık 2021), 197-206.
- İslam, Muhammed Tarık. “The Impact of Social Media on Muslim Society: From Islamic Perspective.” *International Journal of Social and Humanities Sciences* 3/3 (2019), 95-114.
- İvanov, Andrey Valeryeviç. “Tsifrovaya Religiya”. *İzvestiya Saratovskogo Universiteta* 18/4 (2018), 377-381.
- Jang, Yujin- Ko, Bomin. “Online Safety For Children And Youth Under The 4Cs Framework—A Focus On Digital Policies in Australia, Canada, And The UK”. *Children* 10/8 (2023), 1-16. <https://doi.org/DOI:10.3390/children10081415>
- Kandemir, Sibel- Toprak, Hicret K. “Gençlerin Dini Referans Dünyası ve Dijital

- Medya". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64/2 (30 Kasım 2023), 557-590. <https://doi.org/10.33227/auifd.1320301>
- Karaca, Mehmet. "İnternet Gençliği: Yeni Bir Gençlik Tiplemesi Denemesi". *Humanities Sciences* 2/4 (01 Mayıs 2007), 419-136. <https://doi.org/10.12739/10.12739>
- Khabibullina, Z. R. "Practices of using digital technologies in the Muslim community (using the example of Hajj)". *Chelovek i Kultura [Man and Culture]* 6 (2019), 54-58.
- Kirtiş, A. Kazım- Karahn, Filiz. "To Be Or Not To Be in Social Media Arena as the Most Cost-Efficient Marketing Strategy After the Global Recession". *Procedia Social and Behavioral Sciences* 24/13 (2011), 260-268. <https://doi.org/DOI:10.1016/j.sbspro.2011.09.083>
- Knudsen, Gry Høngsmark. "Exploring the Mediatization of Organizational Communication By Religious Communities in Digital Media." *MedieKultur Journal of Media and Communication Research* 35/66 (2019), 101-121. <https://doi.org/DOI:10.7146/mediekultur.v35i66.106274>
- Kowalczyk, Oliwia vd. "Religion and Faith Perception in a Pandemic of COVID-19". *Journal of religion and Health* 59/6 (2020), 2671-2677. <https://doi.org/10.1007/s10943-020-01088-3>
- Lorea C.E, Mahadev N, Lang N ve Chen N. "Religion and the COVID-19 pandemic: mediating presence and distance". *Religion*, 52 2 (2022), 177-198. <https://doi.org/10.1080/0048721X.2022.2061701>
- Luchen, Kseniya. "İnternet i Religiozniye Kommunikatsii v Rossii". *Internet-Journalistika* 1 (2008).
- McClure, Paul K. "Tinkering with Technology and Religion in the Digital Age: The Effects of Internet Use on Religious Belief, Behavior, and Belonging." *Journal for the Scientific Study of Religion* 56/2 (2017), 481-497. <https://doi.org/DOI:10.1111/jssr.12365>
- Mitra, Barbara vd. "The Role of Religion, Spirituality and Social Media in the Journey of Eating Disorders: A Qualitative Exploration of Participants in the 'TastelifeUK' Eating Disorder Recovery Programme." *Journal of Religion and Health* 62/6 (2023), 4451-4477. <https://doi.org/DOI:10.1007/s10943-023-01861-0>
- Mónika, Andok. "Trends in Online Religious Processes during the Coronavirus Pandemic in Hungary-Digital Media Use and Generational Differences". *Religions* 12/10 (12 Ekim 2021), 808. <https://doi.org/10.3390/rel12100808>
- Morgan, David. "Religion and Media: A Critical Review of Recent Develop-

- ments”. *Critical Research on Religion* 1/3 (2013), 347-356. <https://doi.org/DOI:10.1177/2050303213506476>
- Morrisson, Mark vd. “Modernism, Science and Technology”. *A Journal for History, Philosophy, & Sociology of Science Issue* 5 (2017), 89-92.
- Muaremi, Amir- Bexheti, Agon. “Understanding Aspects of Pilgrimage Using Social Networks Derived From Smartphones”. *Pervasive and Mobile Computing* 15 (2014), 166-180. <https://doi.org/DOI:10.1016/j.pmcj.2014.06.006>
- Narmanlıoğlu, Haldun. “Tarikat ve Cemaatlerin Alternatif Medya Stratejileri”. *Medya VE Din*. ed. Mete Çamdereli. 165-203. İstanbul: Köprü Kitapları, 2014.
- Okumuş, Selman. “Dijitalleşme ve Dini Pratikler: Bir Literatür Taraması”. *TAM Akademi Dergisi* 2/1 (2023), 101-122. <https://doi.org/10.58239/tamde.2023.03.006.x>
- Panaitova, Pelageya- Solovyev, Artem. “Key Trends in the Transformation of Religious Consciousness in the Digital Society”. *Online Journal of Communication and Media Technologies* 9/4 (2019). <https://doi.org/DOI:10.29333/ojcmt/6277>
- Peters, Uchenna vd. “Meta for Faith -How Digital Technology is Reconfiguring Faith-Based Institutions”. *ICIS 2021 Proceedings. 1*. Austin, USA, 2021.
- Ragheb, Omar Walid. “Digital Transformation and Its Effects on The Value System in Islamic Societies.” *NTU Journal for Administrative and Human Sciences (JAHS)* 2/2 (2022), 196-212.
- Randolph, Kluver- Cheong, Pauline Hope. “Technological Modernization, the Internet, and Religion in Singapore.” *Journal of Computer-Mediated Communication* 12/3 (2007), 1122-1142. <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00366.x>
- Reyes, A. “Virtual Communities: Interaction, Identity and Authority in Digital Communication”. *Text & Talk- An Interdisciplinary Journal of Language Discourse Communication Studies* 39/1 (2018), 99-120. <https://doi.org/DOI:10.1515/text-2018-2020>
- Ridgway, M. “Modernism, science, and technology”. *Textual Practice* 32/10 (2018), 1778-1781.
- Thomas, J. vd. “Religious Practice and Wellbeing”. *Cyberpsychology, Behavior, And Social Networking* 27/1 (2024), 57-63.
- Toron, Vinsensius Bawa vd. “Integration of Digital Media in religious activities; Potentials and Challenges for Catholic Education”. *Religió Jurnal Studi*

- Agama-agama* 13/2 (2023), 165-187. <https://doi.org/DOI:10.15642/religio.v13i2.2481>
- Tsuria, R., Yadlin-Segal, A. *Digital Religion and Global Media: Flows, Communities, and Radicalizations*. 157-175. In: Ward, S.J.A. (eds) *Handbook of Global Media Ethics*. Springer, Cham., 2021. https://doi.org/10.1007/978-3-319-32103-5_10
- Túlio de Sousa, Marco vd. "Media, Religion And Religiosity in the Digital Age". *Tropos. Comunicação, Sociedade e Cultura* 10/1 (2021), 1-14.
- Türkkan, Zeynep. *Kimliğin Oluşumunda ve Korunmasında Dinin Rolü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Umut, Ruhan (ed.). "Dijital Çağda İnsan Kalmak". *DİJİTAL ÇAĞDA İNSAN KALMAK*. İstanbul: KADEM Yayınları, 2020.
- Uzun, Ruhdan. "Protecting Children From Harmful Content In New Media: Aa Ethical Approach". *Etkileşim* 1 (2018), 30-43. <https://doi.org/10.32739/etkilesim.2018.1.9>
- Ünür, Ece- Duman, Didem Doğanılmaz. "Sosyal Kimlik Olarak İslamın Soyal Meyaya Yansıması: Gerçek İslam". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/3 (2016), 37-61.
- Varsak, Osman. "Sosyal Medyanın Dinî Yaşantıya Etkileri: Bursa İl Merkezindeki Lise Öğrencileri Örneği". *Din ve Bilim- Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/1 (2022), 87-108. <https://doi.org/10.47145/dinbil.1116438>
- Yankın, Fahri Bilal. "Dijital Dönüşüm Sürecinde Çalışma Yaşamı". *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi* 7/2 (2019), 1-38.
- Yazar, Ömer Faruk. *İletişim ve Sosyal Medya Çağında Din Eğitiminin Dönüşüm ve Etkileri*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Yiğitoğlu, Mustafa. "Religious Virtual Living And Metaverse On The Real World". *Afro Eurasian Studies* 10/1 (2021), 5-14.
- Yorulmaz, Bilal. "Dijital Oyunlarda Müslüman Temsili". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2018), 275-286.
- Yuldashev, M.J. vd. "The Attitude of Representatives of the Main Religious Movements Towards the Digitalization of Religion". *Vestnik Universiteta* 11 (2022), 214-221. <https://doi.org/10.26425/1816-4277-2022-11-214-221>